

БОТУРХОН ВАЛИХЎЖАЕВ

ХОЖА АҲРОР ТАРИХИ

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

Валихўжасв, Ботурхон.

Хожа Аҳрор тарихи: (Самарқанд ва самарқандликлар). — Т.: Ёзувчи, 1994. 96 б.

Ушбу мажмуа фақат исломий маърифат ривожидоғина муҳим ўрин тутмай, балки бутун шарқ маданиятига сезиларли таъсир ўтказган улуғ алломалар Хожа Аҳрор Вали, Бурҳониддин Соғаржий, Абуллайсийлар хонадонидан етишиб чиққан машҳур кишилар ҳақидаги тарихий ҳақиқатларни ёритади. Бадиҳалар қаҳрамонлар ҳаётидан олинган қизиқарли ҳикояларга бой, ўқувчиларга манзур бўла оладиган равшан тилда ёзилган.

Валиходжаев Б. История Хожи Ахрара.

35.38

4702620200—17

ВМ 362 (04)—94 17—1993

ISBN 5-8255-0138-X

© Ботурхон Валихўжасв,
«Ёзувчи» нашриёти, 1994 й.

ТАРИХ ВА РИВОЯТ

Ер ўзида қадимий шаҳарлар кўп: Рим, Тбилиси, Марв, Нисо, Балх, Бухоро, Афина, Деҳли, Димишқ, Бағдод, Ереван... Қадимий шаҳарларнинг шон-шухрати ва довруғи бутун оламга дув-дус тарқалган. Бу шухрат ва довруқ ўз-ўзидан бўлган эмас, албатта. У ана шу шаҳарларнинг тарихий тараққиёт жараёнида мамлакат ва халқ ҳаётида ўйнаган роли билан чамбарчас боғлиқдир. Қадимий дунё тарихи ўрганилар экан, Рим ва Афина доимо тилга олинади. Шарқ халқларининг кекса тарихи баён қилинар экан, Марв ва Нисо, Димишқ ва Бағдод, Балх ва Бухоронинг аҳамияти таъкидланади, хизмати қайд қилинади. Бу ўринда шунни айтиб ўтиш лозимки, уларнинг аҳамияти ва қиммати шу шаҳарларга бағишланган махсус тарихий ва бадиий асарларнинг майдонга келишига сабабчи бўлди. Чунончи, Бағдод ва Димишқ, Бухоро ва Нисо шаҳарлари тўғрисида улуғ тарихий асарлар юзага келди. Фақат шуниси борки, бундай шарафга ҳамма шаҳарлар ҳам муяссар бўлавермаган.

Ана шундай шарафга муяссар бўлган шаҳарлардан бири шухрати Шарқу Фарбга таралган, Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий, илмий-адабий ҳаётида муҳим роль ўйнаган гўзал Самарқанддир. Кейинги вақтларда Самарқандни қадимий Римнинг тенгдоши деб аташ тез-тез учраб туради. Аммо Самарқанд Регистонига яқин жойлардан қўлга киритилган қимматбаҳо топилмалар, маданий қатламлар ва бошқа кўпгина ашёвий далиллар (бу ҳақда академик Боҳид Абдуллаевнинг қизиқарли мақоласи ҳам эълои қилинган эди) шаҳримизнинг анча кексалигидан, Римнинг тенгдошигина эмас, балки ёш жиҳатдан ундан анча катта бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бундан ташқари, XI аср ва ундан кейинги даврларда Самарқанд шаҳрининг тарихига бағишланган кўпги-

на тарихий асарларда ҳам юқорида баён қилинган даъвои қўллаб-қувватловчи фикрлар, мулоҳазалар бор.

Маълумки, шаҳарнинг тарихи қанчалик қадимий бўлса, манбаларда унинг номини ёзиш, ҳатто унинг тиклана бориши ва шундан сўнгги саргузаштларини тарихий планда ёзиб қолдириш ҳам узоқ-узоқларга бориб тақалади. Шуниси борки, Самарқанд тарихига доир асарларнинг кўпчилиги XI асрдан кейинги даврларда яратилган. Аммо бу ҳолат XI асрдан олдин мазкур шаҳар тўғрисида асарлар ёзилмаган эди, деб ҳукм чиқаришга асос бўла олмайди. Чунки, Мовароуннаҳрнинг кўпгина босқинчилар томонидан истило қилиниши бу ўлка халқларининг бошларига оғир кулфатлар, мамлакатга вайронлик ва харобалик келтирди, халқларимизнинг бой ва узоқ тарихига ҳам талафот етказди. Шу туфайли XII—XIII асрларгача суғд, туркий, паҳлавий, дарий ва хоразмий тилларида яратилган кўпгина қимматбаҳо асарлар бу даврга келиб йўқ бўлиб кетган эди. Аммо шундай асарлар ичида Самарқандимиз ҳақида қадимий даврларда яратилган китоблар, рисола ва тарихлар ҳам бўлган. Афсуски, улар бизгача етиб келмади.

XI—XIX асрлар давомида Самарқанд тарихига бағишлаб яратилган асарлардан Абулаббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирийнинг «Таворихи Самарқанд», Абусанд Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг «Таърихи Самарқанд» (XI аср), Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ва ас-Самарқандийнинг «Ал қанд фи таърихи Самарқанд», Абулфазл Муҳаммад Самарқандийнинг «Китобул қанд фи таърихи Самарқанд», Аҳмади Жомийнинг «Ар рисолату Самарқандия» (XII аср), Абу Тоҳир Хўжаннинг «Самария» (XIX аср) каби китобларини, мисол сифатида кўрсатиш мумкин. Бу ерда тилга олинган асарларнинг қарийб ҳаммасида Самарқанд шаҳрининг тарихи, топографияси, машҳур шахслари ва ҳоказо масалалари ёритилади. Биз бу ўринда Самарқандни тилга олувчи, унинг тўғрисида хабар берувчи бошқа ўнлаб ва юзлаб тарихий, жуғрофий, бадий асарлар, луғат ва доиратулмаорифларнинг номини келтирмадик.

Кўринадики, Самарқандга бағишланган асарларнинг сопи кўп. Шу билан биз юқорида номлари зикр қилинган асарларнинг маълумотлари ҳамда бизгача етиб келмаган манбаларнинг Самарқанд тарихига доир бой фикрлари, ривоят ва қиссаларига эга бўлган бир қўл-

ёзма ҳақида қисқача мулоҳаза юритмоқчимиз, унинг мазмунини Самарқанд мухлислари билан уртоқлашмоқчимиз.

Мазкур қўлёзма XIX асрда ёзилган. Аммо китобнинг охириги беглари тушиб қолганлиги сабабли унинг кўчирилган йили ҳам, кўчирувчи котибнинг номи ҳам ва, ниҳоят, қайси жойда китобат қилингани ҳам номаълум. Бунинг устига китобнинг аниқ номи қўлёзманинг ҳеч жойида қайд қилинмаган. Шунинг учун биз бу асарни шартли равишда «Самарқанд ҳақида тарих ва ривоятлар» китоби деб номладик¹.

Китоб муаллифининг номи ҳам негадир аниқ эмас. Аммо матннинг бир беча жойида Саид Аҳмад Мир Валининг номи мусанниф-ёзувчи сифатида тилга олинсада, аслда мазкур қўлёзманинг муаллифи Саид Аҳмад Мир Валига нисбат бериладиган китобдан ҳам фойдаланган. Қўлёзманинг бир неча ўринларида «Саид Аҳмад ибн Мир Вали шундай ёзган» ёки «шундай келтиради» деган ибораларнинг мавжудлиги юқоридаги фикримизни исбот этади.

Китобни ўргайки натижасида шу нарса аниқландики, уни ёзган самарқандлик донишманд тарихчи қадим замонлардан тўртиб XIX асргача яратилган китобларда Самарқанд ҳақида қандай маълумот, тарихий хабар ёки ривоятни учратмасин, ҳаммасини ўз китобига жамлашга интилган. Шунинг учун ҳам китобда «Баёнул маориф», «Ахбор», «Қандия», «Таворихи Самарқанд», «Қиссасул анбиё», «Рабсул аброр», «Қандияи кабир», «Жаҳонкушо», «Тазкиратул авлиё», «Рашаҳот» каби турли даврларда яратилган тарихий бадний асарларнинг ҳамда Саид Аҳмад ибн Мир Вали, Абдулло Хотифий, Абдурахмон Жомий, Фаридиддин Аттор, Имом Муҳаммад Сирожиддин Саккокий, Жалолиддин Муҳаддис каби олим, шоир ва муаррихларнинг номлари тез-тез учраб туради.

«Самарқанд ҳақида тарих ва ривоятлар» китобининг муаллифи номлари эслатилган китоблар ва олимларнинг асарларига асосланиб, Самарқанднинг тарихи, топографияси, ёдгорликлари, машҳур шахслари тўғрисида диққатга сазовор тарихий маълумотларни келтириш билан қаноатланиб қолмай, балки шаҳар тўғрисида,

¹ Мазкур қўлёзма билан танишиш мақсадида раҳматлик Воҳид Абдуллаев бизнинг қўлимиздан олган эдилар. Ҳозир у доманинг кутубхонасида бўлса керак.

унинг қахрамон халқи, бу халқнинг фазилатлари тўғрисида қизиқарли ривоятларни ҳам баён қилган.

Самарқанд ҳақидаги тарихий ва топографик маълумотлар қадимий қўлёзмалар асосида келтирилгани учун диққатга сазовордир. Шундай маълумотлардан бири шаҳарнинг бино бўлиши ҳақидаги фикрдир. Муаллиф XI—XII асрларда яшаб ижод этган Абу Ҳафс Нажмиддин ва Абулфазл Муҳаммад Самарқандийнинг юқорида номлари кўрсатилган асарларига таяниб, Самарқанднинг бино бўлиши тарихи ҳақида шундай ёзади: «Қутайба ибн Муслимнинг шаҳарга келишига қадар Самарқанднинг ёши 2250 йил экан». Маълумки, Қутайба ибн Муслим араб саркардаларидан бўлиб, у 712 йилда Самарқандни босиб олган экан. Бас шундай экан, шу маълумотга асосан шаҳарнинг бино бўлганига 3507 йил тўлган бўлади. Муаллиф ана шу фикрни иккинчи бир жойда мустақкамлаб, пайғамбар, яъни Муҳаммаддан олдинги 3000 йилда бир золим шоҳ Самарқандни бузиш ва вайрон қилиш учун 150 минг аскар билан келди, деб ҳам ёзади. Бу маълумот эса биринчи даъводан ҳам кўпроқ бўлган йилни келтириб чиқаради. Агар биз унга ишонадиган бўлсак, у ҳолда Самарқанднинг бундан 4000 йил илгари ҳам обод бўлгани ва уни хароб этиш учун турли золимлар ҳужум қилгани равшанлашади. Маълумки, фан ашёвий далиллар, аниқ фактларга асосланади. Шунга кўра, юқоридаги 3500 ва 4000 йилларни ривоят деб билсак ҳам, аммо ҳар бир ривоят ва афсона остида бир реал ҳақиқат бўлгани каби, бу саналар замирида ҳам бирер гап бўлса керак. Ҳар ҳолда, уларга бефарқ қараб бўлмайди.

VII—VIII ва X асрларда яратилиб бизгача етиб келган араб ва форс-тожик тилидаги бадий ва жуғрофий асарларда, жумладан, араб шоирлари Ибн Муфаррик (вафоти 688 йил) ва Мусо Шаҳоват шеърларида (VII—VIII асрлар), 982—983 йилда ёзилган «Худуд ал-олам» номли жуғрофий асарда Самарқанд ниҳоят катта, хушманзара, довруғи оламга кетган шаҳар сифатида тилга олинади. «Худуд ал-олам»нинг иккинчи бир маълумоти ҳам қизиқарлидир. Унда айтилишича, Мовароуннаҳрнинг жануби шарқидаги тоғлик чегараларида (Помир тоғларида) Самарқандак номли обод бир қишлоқ бўлиб, бу қишлоқда ҳиндилар, ваҳнийлар, тибетлилар ҳамда мусулмонлар истиқомат қилганлар. Бу маълумотлар тасодифий бир ҳол бўлмасдан балки Самар-

қанднинг жуда қадимийлигидан, довруғи бутун Шарққа анча қадимдаёқ таралганидан далелат берувчи фактлардир. Бас шундай экан, ўрганаётганимиз қўлёзмадаги тарихий саналар ҳам ҳар томонлама текшириш, аниқлаш ва улар устида жиддий мулоҳаза юритишни талаб этади.

Китобдаги иккинчи гуруҳ қизиқарли маълумотлар шаҳар топографияси ва суғориш тармоғи билан боғлиқдир. Муаллиф Самарқанд шаҳристонидаги Ғотфар, Чокардиза, Дари Занжир, Маҳдуми Хоразмий, Мотурид каби маҳалла ва жойлар тўғрисида фикр юритиб, бу жойлардан етишиб чиққан машҳур шахслар, жумладан, Хожа Шамсиддин Ғотфарий, Хожа Мавлоно Ғотфарий, Устод Мотуридий, Шайх Абу Мансур Мотуридий, Низомиддин Мотуридий, Хўжа Яҳё, Шайх Абулқосим Ҳаким ва бошқаларни тилга олади. Бу олим ва шоирларнинг айримлари фан оламида машҳур бўлса-да (масалан, Шайх Абу Мансур, Шайх Абулқосим Ҳаким), аммо кўпчилигининг ҳаёти ва ижоди ҳали ўрганилмаган.

Китобда келтирилган диққатга молик маълумотлардан бир қисми Самарқанд атрофидаги шаҳар ва қишлоқларга тегинлидир. Шулардан Хартанг, Соғарж, Иштихон (Истахон) каби ҳозирги Иштихон ва Оқдарё районлари территориясидаги жойларни, Шовдар ва Насробод қабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Муаллиф Иштихон ҳақида гапириб, унинг қадимий шаҳар эканлигига ишора қилса, Соғаржнинг ҳам ана шундай қадимийлигини таъкидлайди. Соғарждан ҳам анча донишманд кишилар етишиб чиққан. Шулардан бири Бурҳониддин Соғаржийдирки, унинг мақбараси ҳозир Рухобод номи билан машҳур бўлиб, Амир Темур мақбараси—Гўримир яқинида жойлашган.

Шу билан бирга муаллиф ана шу жойлар, чунончи, Иштихон, Соғарж ва Хартанг территориясини Суғди Самарқанд деб атаганликларига ҳам ишора қилади. Масалан, машҳур ҳуқуқшунос олим Муҳаммад ибн Исмоил Саҳеҳ ал-Бухорийнинг мақбараси ҳақида гапириб, уни Самарқанд Суғдидаги Хартанг қишлоғида деб уқдиради. Бошқа бир ўринда эса Самарқанд Суғдига бориш учун Кўҳак (ҳозирги Зарафшон) дарёсидан кечиб ўтиш лозимлиги айтилган. Бу маълумотларнинг ҳаммаси Самарқанд ва унинг атрофидаги жойлар топографиясини аниқлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шаҳарнинг суғориш системаси билан боғлиқ маъ-

лумотлар ҳам анчагина. Биз биламизки, Самарқанднинг шимолидан оқиб ўтадиган Зарафшон дарёси шаҳарни бевосита сув билан таъминлай олмайди. Чунки у шаҳарга нисбатан анча пастдан оқади. Демак, шаҳар аҳолиси Зарафшон сувидан бевосита фойдалана олмаган. Бу ҳолни XV асрдаёқ Алишер Навоий ҳам ўзининг «Садди Искандарий» сида, унинг Самарқанд ва Кўҳакка бағишланган жойларида қуйидагича таъкидлаб ўтган эди:

Валекин бу рудеким, дерлар Кўҳак,
Ки йўқ равзанинг наҳри эрконга шак.
Ки ичгач тавоно бўлуб нотавон,
Гузар айлабон умр янглиғ равон.
Ки андин не бир шаҳар обод ўлуб,
Не маъмурасиндин биров шод ўлуб,
Агарчи лаёфатда рашки Фурот¹
Бўлуб борча зоеъ, нечукким ҳаёт.

Шуни назарда тутиб донишманд аждодларимиз Самарқанд қўҳандизи, шаҳристони, боғ ва бўстонлари, экин майдонларини суғориш учун коризлардан фойдаланганлар ҳамда бундан қарийб икки миғ йил олдин Дарғом сунъий каналини қазиб, уни шаҳарнинг жанубидан бошланиб, Самарқанд ва унинг атрофини сув билан таъминлаган. Биз ўрганаётган қўлёманинг муаллифи ана шу масалага дахл қилиб, Дарғомдан шаҳарга қарата тўртта катта ариқ қазилган ва шаҳарга яқинлаша боргач, бу ариқларнинг ҳар бири иккига бўлиниб, Самарқандга жануб, шарқ ва ғарб томондан кириб борганлиги ҳақида ёзади. Ана шундай магистрал сув иншооти бўлмиш ариқнинг бири Жўйи Чокардиза деб аталган. Бу ариқ Самарқанднинг шарқий қисмида, Темур давридаги Фируза дарвозаси (ҳозирги Қаландархона) ёнидан оқиб ўтган. Мазкур ариқнинг ўзи ҳам яна 50 га яқин ариқчаларга бўлиниб кетган. Жўйи Чокардизанинг узунлиги 17. 240 газ, деб кўрсатади муаллиф. Иккинчи магистрал ариқ Жўйи Мазохин деб аталиб, унинг 45 шахобчаси бўлган ва шахобчаларнинг ҳар бири 2.940 бўлак ерни суғорган.

Кўринадики, асар муаллифи Самарқанд шаҳрининг

¹. *Фурот* — Ироқда, Бағдод шаҳри ёнидан оқиб ўтувчи дарё.

сиёсий ва маданий ҳаётига онд маълумотларнигина эмас, балки унинг топографияси ва иқтисодиётига доир маълумотларни ҳам қайд қилиб ўтиб, жуда муҳим ва қимматли далилларни келтиради. Бундан ташқари асарда шаҳар халқи ва унинг фазилатлари тўғрисида ҳам диққатга сазовор фикрлар баён қилинган. «Шаҳарнинг аҳолиси, — деб ёзади муаллиф, — бақувват ва дилрабо, журъатли ва шавкатлидур». Иккинчи бир ўринда эса шаҳарнинг ҳам, унинг аҳолисининг ҳам зolimларга қарши курашувчан эканликларини таъкидлайди. Бу фикрлар муаллиф томонидан келтирилган қатор ривоят ва қиссалар билан исбот этилади.

Шаҳарларнинг қадимий тарихи билан уларнинг халқлари, ҳаёти, кураши, урф-одатларига бағишланган турли-туман ривоят, афсона ва қиссалар ҳамиша ёнма-ён туради. Бунда қисса ва ривоятларнинг кўпчилиги шаҳарларнинг номланиши, бунёдга келиш тарихи, ёхуд бошқа ҳар хил тарихий воқеалар билан боғланган бўлиб, оғзаки ё ёзма тарзда авлодлардан авлодларга ўтиб, бизгача етиб келган. Масалан, абхаз халқи Қора денгиз соҳилидаги сўлим Гудаута шаҳрига боғлаб ошиқ ва маъшуқа — Гуда ҳамда Утанинг соф, олижаноб инсоний севгиси ҳақида ажойиб қисса яратган бўлса, грузинлар орасида Тбилиси (Тбилиси — грузинча «тбили» — «иссиқ сув» сўзидан олинган бўлиб, «иссиқ шаҳар» маъносини англатади) шаҳрининг бунёд этилиши тўғрисида шоҳ Вахтанг Гургасал (V аср) номи билан алоқадор бўлган ривоят шухрат топган.

Урта Осиё халқлари ҳам қадимий шаҳарлар, жумладан, Самарқанд тўғрисида қатор афсона ва ривоятлар яратганлар. Улардан бири ошиқ Самар ва маъшуқа Қанднинг саргузаштлари ҳақидаги қиссадир. Мазкур ривоят Шарқда кенг тарқалган «Лайли ва Мажнун» тўғрисидаги афсонага ўхшаб кетади. Шуниси диққатга сазоворки, қиссани яратган муаллиф ҳам, шу қисса асосида «Самар ва Қанд» достонини ёзган Фориғ Қобулий (XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярми) ҳам Самарқанд шаҳрининг номини ана шу ошиқ-маъшуқлар (Самар ва Қанд) билан боғлаб, шу орқали шаҳар мусаффо ва ҳақиқий ишқ эгалари шарафига бунёд этилганини уқтирмақчи бўладилар.

Самарқандга бағишланган бу қисса ва достон билан бир қаторда «Самарқанд ҳақида тарих ва ривоятлар» китобида ҳам шаҳарнинг ўтмиши, шаҳар халқининг чет

эл босқинчиларига қарши курашига доир қизиқ бир ривоят келтирилган. Бу ривоят аслида «Баёнул маориф» номли китобда мавжуд эканки, бунга «Самарқанд ҳақида тарих ва ривоятлар» асарининг муаллифи ишора қилиб ўтади. Шунга асосланиб, мазкур ривоят узоқ тарихга эга эканлигини тахмин қилиш мумкин. Китобда келтирилган ривоятнинг мазмуни қуйидагича:

Арабларнинг 700 минг кишилиқ лашкари Самарқандга келибди. Аммо улар шаҳарни жанг қилиб қўлга кирита олмай, хуноб бўлишибди. Шундан сўнг улар Самарқандни қамал қилишибди. Қамал тўрт йилга чўзилибди. Қамалдаги шаҳар аҳолисининг аҳволи гоёт мушкуллашибди. Очлик ва қаҳатчилик шу даража авж олибдики, бир дона хурмо 400 дирҳамга ҳам топилмас экан. Бироқ шаҳар аҳолиси ўзининг оғир аҳволини араблардан сир сақлабди. Кўплар очликдан ўлиб кетган бўлса-да, буни душманга сездирмаслик учун шаҳар аҳолиси ёғочдан каллалар ясаб, шаҳар деворига қаторлаштириб қўяр ва душманга ўзларининг гўё ҳали кўпчилик эканликларини намойиш қилармишлар. Бу ҳолни кўрган араблар ҳали шаҳарда одамлар ва озиқ-овқат кўп экан, биз уни ололмайдиганга ўхшаймиз, деб ўйлашибди.

Араб аскарларининг ҳам ҳоли танг экан. Озиқ-овқат етишмовчилиги туфайли минглаб аскарлар ўлармиш. Шунга қарамай, шаҳарни эгаллаш учун кун сайин урушни кучайтирармишлар. Аммо бундан бирор натижа чиқмапти. Зеро, шаҳар мудофаачилари душман ҳужумларини қаҳрамонона қайтариб турардилар.

Шаҳарни жанг билан ололмаслигига кўзи етган душман ҳийла йўлига ўтади. Душман лашкарбошиси ўз олим ва донишмандларини тўплаб, улардан турли тарихий китоблар ва жангномаларни кўриб чиқишни ва бирор ҳарбий ҳийла топишни буюрибди. Қадимий подшоҳларнинг одати шундай эдики, деб таъкидлайди муаллиф, агар улар бирор жойни уруш билан эгаллай олмасалар, ҳарбий ҳийла ишлатардилар. Донишмандлар қадимий китобларни ўқиб чиққанларидан сўнг, душман лашкарбошиси тўртта сандиқ ясашга амр қилибди. Сандиқларнинг ҳар бирига иккита жангчи сиғиши ва иккита қулф — бири ичкаридан очиниш учун, иккинчидан ташқаридан — бўлиши керак экан. Усталар тўртта сандиқ ясашибди. Ҳар бир сандиққа бири қилич, бири эса ноғора билан қуролланган икки-

тадан жангчини солишибди. Сўнг сандиқларни қулф-
лаб, элчилар орқали Самарқанднинг Қозуристон деб
аталувчи дарвозаси ёнига юборибдилар. Элчилар дар-
воза устига тўпланган шаҳар халқига мурожаат қилиб
шундай дебдилар: «Эй, Самарқанд халқи! Агар сиз
урушдан чарчамаган бўсангиз, биз чарчадик. Сиз қа-
малда бўлсангиз ҳам озиқ-овқатингиз кўпга ўхшайди.
Биз эса бу жиҳатдан жуда қийналиб қолдик. Натижада
аскарларимизнинг аҳволи оғирлашди. Молу мулкимиз
ҳам, от-уловимиз ҳам қолмади. Бор-йўғимиз мана шу
тўртта сандиқдаги дирҳамлардир, холос. Аммо уларни
ҳам олиб кетишга мажолимиз йўқ. Агар сизлар ғазаб-
ланмасангиз, биз таклиф қиладиган уч ишдан бирини
амалга оширсангиз — ё бизга йўл беринг, токи ўз юр-
тимизга кегайлик, ёки бизнинг қуро-аслаҳаларимизни
олиб қўйсангиз, ёки мана шу тўрт сандиқни омонат сақ-
лаб турсангиз, токи биз қайтиб келиб сиз билан яра-
шайлигу, сўнг омонатимизни олиб кетайлик. Шундан
кейин лашкарларимиз сизнинг шаҳрингизга қайтиб кел-
майди».

Элчиларнинг бу сўзларини эшитганлар уларнинг
таклифларини шаҳар ҳокими Ғуракка етказдилар. Ғурак
ўз лашкарбошилари билан маслаҳатлашиб, элчиларнинг
охирги таклифи—сандиқларни омонат сақлашни маъ-
қуллайди. Тўрт юз кишини ажратиб, шаҳардан ташқа-
рига чиқарадилар. Булар араб элчиларига сандиқни
омонат сақлашга рози эканликларини билдириб, тўрт
сандиқни шаҳарга олиб кирадилар. Сандиқларнинг би-
рини Ғуракнинг уйига, қолганларини биттадан уч лаш-
карбошининг уйига элтиб қўйишади. Араб элчилари во-
қеани ўз лашкарбошиларига етказганларидан сўнг лаш-
карбоши аскарларига шаҳардан узоқлашиш тўғрисида
буйруқ беради.

Самарқанд аҳолиси душманнинг чекинаётганлигини
кўриб, лашкарлар кетди, деб хотиржам бўлибди. Айшу
нишрат ва майхўрликка берилибди. Кечаси ҳамма маст
уйқуда ётганда сандиқлардаги аскарлар чиқиб, шаҳар
дарвозаси томон йўл оладилар ва соқчиларни ўлдириб,
дарвозани очадилар. Шунда араб аскарлари шаҳар-
га кириб, халқни қирғин қилибдилар ва шаҳарни эгал-
лабдилар. Маст уйқудан уйғонган аҳоли шаҳарда араб
аскарларини кўриб, урушга отланибди. Аммо кучлар
тенг эмас эди...

Шу тариқа шаҳарни сандиқ ҳийласи билангина олишга муяссар бўлган экан душманлар.

Бу ривоятнинг аҳамиятли томони шундаки, унда Самарқанд халқининг чет эл босқинчиларига қарши курашда қаҳрамонлик ва мардлик кўрсатганликлари тўғри тасвирланган. Зотан, халқнинг ўз озодлиги ва мустақиллиги учун фидокорона курашганлигини қатор тарихий фактлар ҳам исботлайди. Бу ўринда эрамиздан олдинги IV асрда Самарқанд аҳолисининг Спитомен бошчилигида македониялик Александр (Искандар)нинг босқинчи лашкарларига қарши олиб борган қаҳрамонона курашни эслаб ўтиш лозим. Бундай ҳол кейинги асрларда ҳам бир неча марта юз берганлигини тарихий ва бадий манбалар тасдиқлайди. Жумладан, XIII асрда Чингиз аскарларига қарши кураш лавҳалари, XIX асрда эса, сарбадорларнинг қаҳрамонликлари, XV асрда Шайбонийхон ҳужумларига қарши курашда қамалда қолган Самарқанд аҳолисининг мардлик ва шижоатлари. Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, юқорида келтирилган ривоятда шаҳар аҳолисининг қаҳрамонлик, мардлик фазилатлари, чексиз ватанпарварлиги, эрксеварлиги ҳаққоний ақс этган.

Иккинчидан эса, ривоятдаги айрим ўринлар тарихий манбалардаги маълумотлар билан уйғундир. Масалан, ривоятда тасвирланишича, араблар Самарқандни тўрт йил қамал қилсалар-да, уни очиқ жангда эғалдай олмади, ҳийла билан босиб оладилар. Дарҳақиқат, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, араблар Самарқандни қўлга киритиш учун узоқ вақт овора бўлганлар. Буни Самарқанд ҳокими Ғуракнинг 718 йилда ёзган бир хати ҳам тасдиқлайди. Ғурак шундай ёзади: «Мана, ўттиз беш йилдирки, биз араб босқинчиларига қарши курашмоқдамиз. Ҳар йили қўлгина аскарлар билан душманга қарши очиқ майдонда курашдик... Арабларнинг отлиқ ва пиёда аскарлари сон-саноксиз бўлганликлари туфайли биз қалъага қайтиб кирдик. Душман шаҳарни қамал қилиб, уч юз манжаниқни шаҳар деворларини бузиш учун ишга солди...»

Кўринадик, ривоятда келтирилган айрим эпизодлар, жумладан, шаҳарнинг узоқ муддат қамал қилиниши тарихий ҳақиқат билан мосдир. Демак, ривоят фақат ривоятгина эмас, балки тарихий ҳақиқатга асосланиб яратилган бадий қиссадир.

Мазкур қиссадаги яна бир жиҳат киши диққатини

ўзига тортади. У ҳам бўлса, ҳарбий ҳийла ва сандиқ эпизодидир. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, араб лашкарбошисининг донишмандлари ўз она тиллари ва бошқа тилларда ёзилган ҳарбий китобларни қараб чиқиб, уларда баён этилган ҳарбий ҳийлаларни лашкарбошига баён қилганлар. Бас, шундай экан, улар қадимий ўлкалар, жумладан, Юнонистон тарихига доир асарларни ҳам кўрганга ўхшайдилар. Чунки, бундай асарлар V аср ва ундан олдинги асрлардаёқ Шарқ халқлари орасида маълум эди. Чунончи, V асрда яшаган тарихчи Ҳамза ибн Ҳасан Исфаҳоний ўзининг тарихий асарида македониялик Искандар тўғрисида маълумот берган эди. VI асрда эса Сурияда Искандар тўғрисида ривоят ва қиссалар яратилган эди. Шундай бўлгач, қадимий Юнон тарихига оид бўлган китоблардаги ҳарбий ҳийлалар, бинобарин, Троя оти ҳақидаги афсонага ҳам донишмандларнинг кўзи тушган деб айтиш мумкин. Чунки, юқорида баён қилинган бадний қисса ўзининг айрим томонлари билан Троя оти ҳақидаги афсонага ўхшаб кетади.

Маълумки, эрамыздан олдинги XIII—XII асрларда греклар Троя шаҳарини олиш учун ўн йил урушадилар, шаҳарни қамал қиладилар. Аммо бундан натижа чиқмайди. Шундан сўнг афсонавий қаҳрамон Одиссейнинг тавсияси билан греклар ёғочдан улкан от ясаб, ичига бир қанча аскарларни яширадилар. Ўзлари гўё чекинаётгандек, шаҳардан узоқлашадилар. Троя мудофаачилари душманни кетган деб ўйлаб, ёғоч отни шаҳар ичкарасига олиб кирадилар. Ёғоч от ичидаги аскарлар кечаси чиқиб, дарвозани очадилар ва грек лашкарини шаҳарга киритадилар. Троя греклар томонидан босиб олинади.

Бу афсона Гомернинг машҳур «Илиада» ва «Одиссея» дostonларида, Вергилийнинг «Энеида» поэмасида кенг планда ишланган. Даврлар ўтиши билан Троя оти ибораси ҳарбий ҳийла — душманни алдов йўли билан махв этиш символига айланиб кетган. Самарқанд тарихи билан боғлиқ бўлган юқоридаги бадний қиссага ҳам ана шу афсонанинг руҳи синганга ва Троя оти ўрнига сандиқ эпизоди ўйлаб топилганга ўхшайди. Зотан, сандиқ маҳаллий халқнинг кундалиқ турмушида кенг ишлатилган буюмлардан бири бўлиб, кўпгина афсоналарда турли мақсадларда, жумладан, қимматбаҳо нар-

салар сақлаш учун фойдаланилганлиги ўзбек ва тожик халқ афсоналари, эртақ ва қиссаларидан маълум.

Хуллас, кўриб ўтилган далиллар Самарқанд ҳақидаги ривоятларнинг маърифий аҳамиятини, уларнинг шаҳар ва шаҳар халқи тарихини ўрганишдаги мазқеини анча оширади. Бундай ривоятлар Урта Осиё халқлари, жумладан, Самарқанд аҳолисининг кўп асрлик шонли кураш ва озодлик тарихи саҳифаларини яратишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

НЕГА «РЕГИСТОН» ДЕЙИЛАДИ?

Самарқанд ҳозирги кунда жаҳон миқёсида танилган табаррук шаҳарлардан бири. Ҳар йили бу ерга минглаб саёҳатчилар таширф буюрадилар, аждодларимизнинг қўли гул фарзандлари томонидан бино қилинган муҳташам тарихий обидаларни кўрадилар, халқимизнинг меҳнатсеварлиги, тинчликпарварлиги, самимий ва меҳмондўстлигининг гувоҳи бўлиб, ўз юртларига олам-олам таассурот билан қайтадилар.

Шаҳримиз меҳмонлари энг аввал Регистон майдоидаги инсон ақлини ҳайратда қолдирарли даражада гўзал қилиб бино этилган мадрасалар мафтуни бўладилар, қоронғи тушгач, юзлаб прожекторларнинг нуридан эртақлардагидек гўзал ва чароғон Регистон овозини, унинг ўтмиш ва ҳозирги ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини мароқ билан эшитадилар. Шунда Регистон сўзининг сеҳри ва сирига қизиқиш, «Нега Регистон?» «Қачондан бери у шундай деб аталади?» деган саволлар ҳам хаёлга келади. Бу саволларга эса дошманд аждодларимиз ёзиб қолдирган тарихий ва эсдалик характеридаги ёдномалардан, замонамиз алломалари қаламига мансуб мақолалардан жавоб топиш ёки ана шу манбалар асосида айрим хулосаларга келиш, баъзи аниқликлар кiritиш мумкин.

XV асрнинг иккинчи ярмида илмий фаолияти барқуриб ривожланган, Алишер Навоий томонидан «Мажолисун — нафоис»да яхши фазилатли, тарих ёзишда маҳоратли деб мақталган Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) ўзининг «Матлаъ-ус-саъдайн ва мажмау-л-бахрайн» номли тарихий китобида (бу асар 1467—1470 йилларда ёзилган) 1420 йил воқеалари ҳақида ҳи-

коя қилар экан, жумладан, қуйидагиларни ёзади: «Самарқанд шаҳрининг ичида, шаҳарнинг ўртаси ва майдонининг марказида, Арки Олийга яқин жойлашган Сардуатик (?) деб аталадиган мавзеда бир-бирига рўбарў мадраса ва ханақоҳ бино қилиб, бу икки мақомни қуриб тамомлаш борасида бир неча йил давомида саъй-ҳаракатлар кўрсатди».

Бу ўринда гап Мирзо Улуғбек бино қилдирган мадраса ва ханақоҳ территориясининг ёки жойининг аввалги номланиши устида кетади. Бу территория ҳозирги кунда Регистон номи билан машҳур. Аммо тарихий ёдномалардан маълумки, Мирзо Улуғбек мадраса ва ханақоҳ қурдираётган вақтда — XV асрнинг биринчи ярмида ҳам, «Матлаъ-ус-саъдайн» асарини ёзилган XV асрнинг иккинчи ярмида ҳам бу мавзе Регистон деб аталмаган. Агар биз Абдураззоқ Самарқандийнинг 1454 йилда Ҳиротдан Абулқосим Бобур¹ билан бирга Самарқандга келганини, бир неча вақт бу шаҳарни ўз кўзи билан кўрганни, жумладан, Мирзо Улуғбек мадрасаси ва ханақоҳини, унинг территориясини айланиб чиққанини назарда тутсак, бунда унинг маълумоти ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди ва юқорида келтирилган фикрни исботлайди. Эслатилганидек, бу мавзенинг номи Абдураззоқ Самарқандий асарида Сардуатик ёки Сардувоник тарзида келтирилган бўлса, XV асрнинг иккинчи ярми, аниқроғи, 1464 йилда туғилган юридик ҳужжат васиқада ҳам худди шу тарзда — Сардувоник — тилга олинган.

Бу сўзнинг луғавий маъноси аниқланмаганлиги натижасида у турлича ўқилган ва ёзилган (Сардуатик—Сарҳувоник — Сарди ду аник). Сўзнинг келиб чиқиши IX—X асрларга (эҳтимолки, ундан олдинги даврларга ҳам) бориб тақалиши ва ўша пайтлардаги Самарқанднинг суғориш системаси билан алоқадор бўлиши ҳақиқатга яқин кўринади. Шу жиҳатдан «Самарқанд тарихи» китобининг биринчи жилдида келтирилган баъзи фикрлар муҳим аҳамиятга эга. Китобда таъкидланганидек, X аср тарихчиси Истахрийнинг ёзишича, Самарқанднинг қадимий шаҳристони (ҳозир Афросиёб номи билан машҳур) жануб томондан, яъни Кеш дарвозасига яқин жойдан (ҳозирги Ҳазрати Хизир масжиди яқини-

¹ *Абулқосим Бобур (1422—1457)* — Шоҳруҳ ўғли Бойунқорнинг фарзанди. 1452—57 йилларда Хуросон ҳокими. Навоий Маҳадда Бобурнинг паноҳида бўлган.

дан) шаҳарга киритилган «жўи арзиз» деб аталган канал воситасида сув билан таъминланган. Шу асрда (983) яратилган «Худуд ул-олам» тарихий асарининг муаллифи ҳам бу фикрни қасдиқлаб, шундай ёзади: «Аз болон боми бозоршон яке оби жўи равон аст, аз арзиз, ва об аз кўҳ биёварда», яъни Самарқанд аҳолисининг «бозорлари томи устидан арзиз (қалай) қопланган каналдан сув оқади, уни тоғдан келтирганлар». Агар биз шаҳристонни (Афросиёбни) сув билан таъминловчи асосий канал Чокардиза ариғидан чиқарилгани, унинг қолдиқлари ҳозирги Акмал Икромов номидаги Ўзбекистон санъати тарихи музей-қўриқхонаси биноси учун пойдевор қазилган вақтда Регистон территориясидан ўтганлигини тасдиқловчи белгилар топилганини ҳамда академик В. В. Бартальднинг «Регистон баланд жойда жойлашгани туфайли сув ариқлари шу ердан шаҳарга тарқалган» деб ёзганини эътиборга олсак, унда шундай фикрга келиш мумкин: асосий канал ҳозирги Регистон майдонидан ариқларга бўлинганки, шулардан бири жўи арзиз бўлган. Шундай қилиб бу жой ариқлар боши, жумладан, жўи арзизнинг боши бўлиб қолган. Юқорйда келтирилган сўз ҳам ана шу ҳол билан боғлиқ. Чунки X аср тарихий манбаларида шу жойнинг номи арабча Раст-ат-тоқ бўлиб, иборанинг айнан таржимаси «Равоқнинг боши» маъносига эканлиги «тоқ» сўзининг мажозан баландлик маъносини англатишида ҳам кузатилади. Шундай экан, ҳар икки маънода равоқ — тоқ баландлиги ифода этади.

Демак, «Раст-ат-тоқ» ариқлар бўлинадиган жой, жумладан, жўи арзиз — қалайи қопланган водопроводнинг бошланғич жойи маъносини англатади. Кейинчалик бу ном форс-тожикча «Сари чўй давоник» яъни тезоқар ариқ боши, жўи арзиз боши тарзида аталиб, халқ талаффузида қисқартирилган ҳолда «Сари давоник», «Сардовоник» (қиёс учун — Равонак) шаклларида қўлланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Сўзининг «Сардавоник» шакли XV асрнинг ёднома ва ҳуқуқий ҳужжатларида ишлатилган.

Маълумки, X асрдан XV асргача жуда кўп воқеалар содир бўлиб, Самарқанд топографияси катта ўзгаришларга учраган. Хусусан, Чингизхон истилочиларининг ҳужуми натижасида обод Афросиёб шаҳристонини харобатга айланиб, шаҳар ҳозирги ўринда қайта тиклана бошланган. Бунинг натижасида жўи арзиз ҳам бузилиб

орадан кетган. Ариқлардан оқиб келган сув ва реглар айниқса Сардавоникда кўпроқ тўплашиб, ер қатлами ҳам анча кўтарилган ва кенг майдонга айланиб қолган.

Мирзо Улуғбек бир-бирга рўбарў тарзда мадраса ва хонақоҳ қуриш ҳақида қарор қилганда шаҳарнинг баланд жойи, ўша вақтда эса бозоржой бўлган ана шу кенг майдонни танлаган. Майдоннинг бир томонида мадраса ва хонақоҳ бинолари учун пойдеворлар ўрни қазилаётганда жуда кўп қум ва реглар ҳам чиқаверган. Майдоннинг иккинчи томонида эса бозор ўз фаолиятини давом эттирган кўринади. Чунки мадраса ва хонақоҳ қурилгандан сўнг XV асрнинг иккинчи ярмида бу икки бино оралиғида бозоржой бўлганини, у ерда турли-туман дўконлар борлигини ўша даврга оид васиқалар ҳам тасдиқлайди. Демак, шу мавзедаги бозор кейинчалик мадраса ва хонақоҳ ўртасидаги майдондан жой олган. Шундан сўнгги даврда Сардавоник — Сардавонак номи ўз аҳамиятини йўқотиб, унинг ўрнида Регистон, яъни регзор сўзи ишлатилиб, ўша мавзенинг номига айланиб қолган.

Шуниси ҳам берки, бу сўзнинг луғавий маъноси анча кенгайиб, кўпчилик йиғиладиган жой маъносида ҳам қўлланилган. Агар мадраса ва хонақоҳ атрофида Мирзо Улуғбек томонидан масжиди Муқаттаъ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдирилганини ҳисобга олсак, бозорнинг ҳам шу жойда бўлганини назарда тутсак, унда Регистон Самарқанд шаҳрининг ниҳоятда гавжум, одамлар кўп тўплаганидан, савдо, ўқув муассасаси, бошқа шаҳар ва мамлакатлар билан алоқа қилинадиган марказига айланиб қолганига ишонч ҳосил қиламиз ва сўз маъноси кенгайганининг ҳам шохиди бўламиз. Абдураззоқ Самарқандийдан келтирганимиз парчада мадраса билан хонақоҳ «шаҳарнинг ўртаси ва (шаҳар) майдокининг марказида» деб алоҳида таъкидлаганида ҳам шунга ишора қилган бўлиши мумкин.

Бу ўринда яна бир савол туғилади: нега Мирзо Улуғбек ўзи қурдирган мадраса ва хонақоҳ учун шаҳарнинг бошқа жойини эмас, балки худди шу майдонни танлаган? Агар ўша даврдаги Самарқанднинг Фируза дарвозасига борадиган кўчаси, ундаги Фирузшоҳ мадрасаси ёки Сўзангарон дарвозасига борадиган ва ёки бошқа кўчаларини эсласак, унда ҳалиги савол янада мантиқий бўлиб кўринади. Бу савол ҳам ўринли ва

Мирзо Улуғбекнинг мадраса ҳамда хонақоҳ учуи шу жойни танлаши ҳам бежиз эмас. Бунинг сири, бизнингча, XV асрнинг биринчи ўн йиллигидаги Самарқанд шаҳрининг қурилиш ансамбллари ва шаҳарсозликда мутаносиблик, гармония қонуниятларига амал қилингани ҳисобга олинса, равшанлашади. Бу жиҳатдан олимларнинг айрим ишлари диққатга сазовордир. Жумладан, 1936—1939 йиллар давомида архитектор, таниқли олим Ш. Е. Ратия Амир Темур қурдирган масжиди жомеъни ҳар томонлама ўрганиш билан бир қаторда, ўша даврдаги Самарқанд шаҳрининг магистрал кўчаси — савдо маркази ва унинг ҳолатини ҳам текшириб, маълум бир хулосаларга келди, унинг схемасини чизди. Гарчи бу схема тахминий тарзда бўлса-да, аммо ҳақиқатга анча яқин кўринади. Ана шу схемага кўра, ўша вақтда Самарқанднинг Оҳанин дарвозасидан ичкарига кирилгач катта майдон бўлиб, унинг ўнг томонида Амир Темур қурдирган масжиди жомеъ, чап томонида унга рўбарў тарзда Сайроймулкхоним мадрасаси жойлашган Майдоннинг жануби — мадраса ва масжид ўртасида тим бўлиб, ундан усти ёпиқ савдо марказига кирилган. Бу савдо маркази (Ҳозирги Регистон майдонидаги) Тими кулоҳфурушонгача (бош кийимлари сотиладиган тим, уни Амир Темурнинг хотини Туман оқо қурдирган) давом этиб, бу тимдан очиқ майдонга чиқилган. Бу майдон ҳам бозоржой бўлган. Кўринадики, иккита катта муҳташам иморат (Амир Темур масжиди жомеъи ва Сароймулкхоним мадрасаси) билан бошланган бу комплекс ниҳоясига етмаган ёки шаҳарсозлик нуқтан назаридан олиб қараганда, мантиқий яқунланмай қолган. Агар биз 1420 йилда ана шу комплекснинг бино қилинганидан атиги 15 йил ўтганини ва уни бино қилган муҳандису меъморларнинг бир қисми ҳали тирик бўлганликларини назарга олсак, унда Мирзо Улуғбек мадраса ва хонақоҳни қурдириш режасини тузганда унинг жойи, қурилиши масаласида ўша муҳандису меъморлар, яъни Амир Темурнинг жомеъ масжиди ва Сароймулкхоним — Бибиҳоним мадрасаларини қурган меъмору муҳандислар билан бамаслаҳат бир қарорга келмадимикан? Бу билан бобоси қура бошлаган комплексни ниҳоясига етказиш, уни мантиқий яқунлашга интилмадимикан? Бизнингча, бу саволларга ижобий жавоб бериш мумкин. Чунки Мирзо Улуғбекнинг шундан сўнгги иморатсозлик фаолиятига назар ташласак,

ана шу ташаббуснинг давом эттирилганини кўрамиз. Жумладан, Шоҳизинда комплексини пештоқли кириш билан якунлаши, Гўрмирдаги қўшимча айвон айтилганларга далил бўла олади. Шу жиҳатдан Регистон майдонининг вужудга келиши ғоят мантиқий бўлиб, унинг бошқа иморатлар билан янада обод этилиши (ҳаммом, карвонсарой, масжиди Муқаттаъ, Алика Кўкалдош масжиди...) ҳам шундан далолат беради.

Афсуски, узоқ асрлар давомида чўзилган ўзаро феодализм уруши ва қирғинлари бу майдонда халқ қонини дарёдай оқизибгина қолмай, балки кўпгина иморатларини ҳам хароб қилди, бузиб ташлади. Мисол учун фақат биргина фактни эслатишнинг ўзи kifоя: XVIII аср тарихчиси Муҳаммад Козимнинг «Нодирнома» асарида ёзилишича, Эрон шоҳи Нодир Самарқанддаги кўзғолонни бостириш учун Лутф Алихон бошчилигида 20 000 лашкарни юборади. Лутф Алихон Самарқандга келганда эса шундай аҳволни кўради:

«Чун ободи ва чамъият дар он мамлакат (Самарқанд) набуд, дар миёни арки он ҳисор ба қадри як ҳазор хонавор аз жамоаи фуқаро ва раоё сокин буданд».

Яъни: Самарқанд харобалиги ва аҳолисининг камлиги натижасида шаҳар арки ўртасида мингга яқин хонадон бор эди, холос.

Агар бу минг хонадон тахминан 5 минг кишидан иборат бўлса, унда масала ойдинлашади. Шунчалик обод, шунчалик сераҳоли бўлган шаҳар XVIII асрнинг 40-йилларида ана шундай foжиявий бир аҳволга тушиб қолган эди. Фақат бизнинг замонда мўъжизакор халқ усталари, муҳандис ва меъморлари, наққош ва кошникорлари томонидан яратилиб, бизгача сақланиб қолган архитектура ёдгорликлари янги умр кўрди, гўзаллашди, қайта тикланди ва тикланмоқда.

Регистон майдони дўстлик ва биродарлик, яратиш ва ижод, қадршунослик ва қадрдонлик рамзига айланиб қолди. Унда халқаро симпозиумлар ўтказилади, бу ерда барча қитъаларнинг намояндалари, инсониятнинг эзгу ниятли вакиллари учрашмоқдалар, турли тилларда яқинлик билан ҳаёт завқидан, яратиш ишқидан, инсоний муҳаббат ва садоқатдан сўзламоқдалар.

Эндликда биз ана шу гўзалликлар, табиатнинг гултожи бўлмиш ҳазрати инсоннинг барҳаётлиги, у яратган барча бойликларни келажак авлодга етказиш, бахтсаодат, тинчлик ва осойишталик, она Ернинг гуллаб-

яшнаши учун, умуман Ер куррасининг умрбоқийлиги учун астойдил курашамиз, уларнинг ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишига йўл қўймаймиз. Бу эса аждодларнинг, барҳаёт авлодларнинг, келажак наслларнинг, мухташам Регистоннинг кучли ва музаффар нидоси ва ҳайқирғидир.

АБУЛЛАЙСИЙЛАР ХОНАДОНИ

Самарқанд ўзининг гўзал меъморлик обидалари, забардаст олим ва шоирлари, моҳир ҳунарманд ва қўли тул деҳқонлари билан замонлар оша довруқ таратиб келмоқда. Уша асрларнинг ўзига хос ижтимоий-сиёсий, адабий ва маданий ҳаётида ўзларининг илмий-ижодий мероси ва мураббийлик фаолиятлари билан маълум из қолдирган алломалар кўп. Улар тўғрисида турли хил манбаларда маълумотлар мавжуд. Бой мероси билан тарихда ном қолдирган атоқли зотлардан бири Абуллайсийлар хонадони ва унинг намояндлари ҳам турли характердаги ишларда: қомус, лугат, маълумотномаларда Самарқанд тарихига, Алишер Навоий ва унинг Самарқанддаги ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган мақола ва тадқиқотларда тилга олинади, бу хонадоннинг хизматлари умумий тарзда баён этилади.

Масалад, Садриддин Айнийнинг 1948 йилда тожик тилида нашр эттирилган «Алишер Навоий» рисоласида шундай ёзилган эди: «Абуллайсийлар илм ва адабиёт билан шуғулланувчи бир хонадон бўлиб, бу хонадонда олдинма-кейин фозил кишилар етишиб чиққан. Бу хонадоннинг боши Фақеҳ Абуллайс Самарқандий бўлиб, у Шарқ оламининг машҳур олимларидан биридир. У 984 (373 ҳижрий) йилда вафот этган».

Кейинчалик Абуллайсийлар хонадони ҳақидаги маълумот Воҳид Абдуллаевнинг «Навоий Самарқандда», И. Абдуллаев ва Ҳ. Ҳикматуллаевларнинг «Самарқанд олимлари» номли асарларида анча кенгайтирилди.

Лекин бу хонадон ҳақидаги маълумотлар тарқоқлиги, уларнинг кўплари ҳали тўпланмаганлиги ва аниқланмаганлиги сабабли Абуллайсийлар шажараси ва унинг нафақат Самарқанд, балки Шарқнинг турли ўлкаларида илмий тафаккурнинг ривожига қўшган ҳиссаси яхлит тарзда ёритилган эмас.

Шундан келиб чиққан ҳолда қўлга киритилган ма-
териаллар асосида ўз фикр-мулоҳазаларимизни баён
қилишни маъқул деб билдик.

Абуллайсийлар хонадонининг шаклланиши Урта
Осиё халқлари тарихида муҳим воқеаларга бой — X аср-
га мос келади. Бу даврда Урта Осиё халқларининг араб
халифатига қарши озодлик ва мустақиллик учун олиб
борган курашлари туфайли майдонга келган Сомоний-
лар давлати анча мустақамланганди. Шарқ ўлкалари-
да фан ва маданиятнинг турли соҳаларида олға сил-
жиш кўзга ташланаётган бир пайтда Урта Осиё, жум-
ладан Самарқандда ҳам бундай ҳол рўй бераётган эди.
Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу даврда Самар-
қандда 17 мадраса мавжуд бўлган. Ачирарли томони
шундаки, ҳозирги кунда уларнинг бирортаси сақланма-
ган ва жойлашган жойлари ҳам аниқ эмас. Ваҳоланки,
ана шулардан бирини кейинчалик бутун дунёда танил-
ган шоир Абу Абдулло Рудакий таълим олган эди. Ана
шу мадрасаларда таҳсил кўриб, сўнгра уларда дарсгўй-
лик билан машҳур бўлган Абу Бакр Суғдий, Ҳошим
Суғдий, Абу Ҳотам Муҳаммад бинни Хаббон Самар-
қандий ва бошқаларнинг номлари маълум.

Маданият ва адабиёт раънақиға ҳам ҳисса қўшган
кўпгина адиблар ана шу даврда вояга етган эдилар. Худ-
ди шу муҳитда Абуллайсийлар хонадонининг асосчиси
Абуллайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим
Самарқандий ҳам майдонга келган эди. Абуллайс Са-
марқандийнинг туғилган йили аниқланмаган бўлса-да,
унинг 985—1003 йиллар орасида вафот этганлиги тах-
мин қилинар экан, шундан келиб чиққан ҳолда у X
асрнинг бошларида дунёга келган (900—905 йиллар ора-
сида) деб фараз қилиш мумкин. Абуллайс таржимаи
ҳолига тегишли кўпгина масалалар ҳозирча аниқлан-
маган, жумладан, унинг ота-онаси, таҳсил йиллари, ой-
ласи ва бошқалар. Манбаларда у Самарқанд шайхул-
исломи сифатида тилга олинади ва асарларининг рўй-
хати келтирилади. Ундан шу нарса маълум бўладики,
бир томондан, Абуллайс Самарқандий ўз даврининг ҳу-
қуқшуносларини қизиқтирган масалалар устида муҳим
фикр-мулоҳазалар билдирган бўлса, иккинчи томондан,
у инсоннинг ахлоқ-одоби ва фазилатлари, ўзаро муно-
сабатндаги меъёр ва қонун-қондаларда ҳам баҳс юрит-
ган.

Абуллайс Самарқандий асарларидаги бундай фикру

мулоҳазалар X асрдаги ахлоқ-одоб меъёрлари, инсоний фазилатлар ҳақидаги тушунчаларни белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб улардан ёш авлоднинг таълим-тарбияси учун фойдаланмоқ даркор.

Абуллайс Самарқандийнинг бундай типдаги асарлари сирасига унинг «Бўстон ул-орифин» («Билимдонлар бўстони»), «Танбеҳ ул-ғофилин» («Эътиборсизларга танбеҳ») каби асарларини киритиш мумкин. Жумладан, «Бўстон ул-орифин»да илм ўрганиш ва унинг фойдалари, ақл ва ақллилик, одоб ва салом, овқат истеъмол қилиш ва унинг қондалари, таботат ва касбу ҳунар сингари ахлоқ ҳамда инсоний фазилатлар ҳақидаги мулоҳазалар қанчалик диққатга сазовор бўлса, «Танбеҳ ул-ғофилин»да ота-онанинг бола олдидаги ҳуқуқлари, шароб ичмаслик, ёлғон сўзламаслик, раҳм-шафқатли, шарму ҳаёли бўлиш каби инсон ҳаёти ва фаолияти учун муҳим бўлган масалалалардан баҳс юритилиши шунчалик муҳим ва аҳамиятлидир.

Бундан ташқари, Абуллайснинг «Хизонат ул-фиқҳ» номли асарида ўша давр ҳуқуқшунослигининг муҳим масалаларидан бўлган никоҳ, нафақа, меросни тақсимлаш ҳақида ҳам мулоҳазалар юритилиб, инсоннинг кундалик ҳаёти учун зарур саналган омиллар ҳақида гапирилган.

Абуллайс Самарқандийнинг ўша давр ҳуқуқшунослиги — фиқҳ илмига доир «Ан-Навозил» (Воқеалар), «Хизонат ул-фиқҳ» («Фиқҳ хазинаси») ва бошқа кўпгина асарларида ҳам инсон ва унинг тақдири тўғрисида қайғуриш руҳи асосий ўринни эгаллаши кўзга ташланиб туради.

Абуллайс Самарқандий қаламига мэнсуб асарлар қўлёзма ва босма тарзда кўпгина мамлакатларда тарқалган, улардан турли масалаларни ҳал қилишда фойдаланадилар, бу асарларга таянилган ҳолда асарлар ёзилган. Жумладан, XVI асрда яшаб фаолият кўрсатган ибн Нажм ал-Мисрий ўзининг «Китоб ул-ашбоҳ ва ал-назоир ал-фиқҳията» («Фиқҳдаги қиёс ҳақидаги китоб») асарини ёзаётганда Абуллайс Самарқандийнинг «Хизонат ул-фиқҳ» китобидан унумли фойдаланган, унинг «Бўстон ул-орифин» асридан парчалар эса XVIII асрда тузилган мажмуадан жой олган.

Абуллайс Самарқандийнинг асарлари кейинги асарларда ҳам кўчирилиб ва тошбосма тарзда нашр эттирилиб, қўлланма сифатида фойдаланилган. Қўринадики,

Абуллайс Самарқандийнинг илмий мероси ўзидан кейинги минг йилликда унинг номини тирилтирган ва муаллифнинг шуҳратини таъминлаган. Шунинг учун Садриддин Айний ўзининг бир шеърий асарда Самарқанд ва унинг тарихи ҳақида гапирар экан, жумладан шундай ёзади:

Ин Самарқанд ҳамон аст, ки Бу Лайси Фақеҳ,
Кард сити шарафаш то Арабистон исол.

Мазмуни: Бу ўша Самарқандки, Фақеҳ Абуллайс унинг шуҳратини Арабистонгача таралишига сабаб бўлди.

Худди шунинг учун ҳам Фақеҳ Абуллайс яшаган жой кейинчалик унинг номи билан аталган ва мана минг йилдирки, Фақеҳ Абуллайс маҳалласи Самарқанд шаҳрининг шарқий қисмида жойлашган қадимий гузарлардан бири сифатида маълумдир. Шуниси муҳимки, ана шу хилдаги тарихий жойлар — маҳаллалар минг йил давомида ўз номини ўзгартирмай келган экан, бу ҳам унинг халқ томонидан ниҳоят даражада эҳтиром этилганидан далолатдир.

Шундай экан, бир масала кишини ўйлантиради: у ҳам бўлса, шунча юз йиллар давомида кишиларнинг кундалик ҳаёти учун фойдаланилган, инсоннинг ахлоқ-одоби ҳақида муҳим ғулоҳазаларни баён этган бу олимнинг ҳаёти ва бизгача етиб келган асарлари негадир ҳозиргача ҳар томонлама ўрганилмаган. Ваҳоланки, мураккаб даврнинг мураккаб дунёқарашли фарзанди бўлмиш Абуллайснинг меросини чуқур ўганиш илмий тафаккур тараққиёти ва, қолаверса, Урта Осиёдаги ҳуқуқшунослик тарихини ёритиш учун ҳам фойдалидир.

Демак, Абуллайсийлар хонадонининг асосчиси Абуллайс Самарқандий ҳақида ҳозирча шундай маълумотлар бор экан, бу хонадоннинг кейинги асрлардаги намояндалари ҳам маълумми, деган саволнинг туғилиши табиий. Афсуски, бу масала, юқорида уқтирилганидек, ҳаттиқўп текширишларни, янги-янги манбаларни кўриштириш талаб қилади. Чунки X асрдан XIV асрнинг иккинчи ярмигача бўлган вақт давомида бу хонадон вакиллари ҳақида аниқ бир маълумотни биз ҳозиргача учратмадик.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса Абуллайсийлар номи яна кўзга ташланади. Жумладан, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида 1370—1371 йил воқеалари баёнида амир Ҳусайнни ўлдириб, эндигина Самарқанд тахтини эгаллаган Амир Темурга қар-

ши уюштирилган сунқасд ҳақида маълумот берилар экан, шундай ёзилади:

(Мазмуни): Сароймулкхонимнинг тоғаси амир Мусо, Шиборгон ҳокими Зинда Чашм ва Абу Исҳоқнинг ўғли Хизр Йусурий Амир Темурни ов вақтида ҳийла билан қўлга туширишни маслаҳатлашдилар ва онг ҳам инди-лар. Хонзода Абулмаолий Тирмизий ва шайх Абуллайс Самарқандийлар эса бундан олдин Амир Темурга қарши курашиш учун ўзаро келишиб олган эдилар. Булар амир Мусо, Зинда Чашм ва Хизр Йусурийнинг ниятларини билиб, уларга қўшиладилар, яъни Амир Темурга қарши сунқасд ташкил этишга розилик берадилар. Бу пинҳоний маслаҳатдан хабардор бўлган биров уни Амир Темурга маълум қилади. Амир Темур сунқасдчиларнинг ҳаммасини тутиб олиб сўроқ қилади ва улар ўз қилмишларига иқрор бўладилар. Амир Мусо Сароймулкхонимнинг (Амир Темурнинг хотини) тоғаси бўлганлиги учун кечирилди. Хонзода Абулмаолий Тирмизий пайғамбар авлодидан бўлганлиги учун озод қилиниб вилоятдан бадарға этилди, шайх Абуллайс Самарқандийни Маккага ҳажга бориш баҳонаси билан сургун қилди. Зинда Чашмни эса банди айлаб Самарқандга жўнатди.

Бу маълумот XV аср тарихчиси Фасеҳ Хавофийнинг «Мужмали Фасеҳий» асариде ҳам учрайди. Унда бизни қизиқтирган масала — шайх Абуллайс Самарқандийнинг эслатилишидир. Қизиғи шундаки, Абуллайсийлар хонадонига мансуб бўлган бу шайх Абуллайс XIV асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий воқеаларга муносабат билдиради ва шу тўғайли Макка томонга сургун қилинади.

Бизга мазкур шайх Абуллайс Самарқандий ҳаёти ва фаолиятига доир материаллар ҳам, унинг сўнгги тақдири ҳам номаълум. Аммо юқоридаги маълумотдан шундай хулосага келиш мумкинки, XIV асрда Абуллайсийлар хонадонининг намояндалари катта мавқега эга бўлганлар ва улар турли соҳаларда фаолият кўрсатганлардир. Бу мулоҳазанинг далили сифатида тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида келтирилган қуйидаги бир далилни эслатиш мумкин:

Абдураззоқ Самарқандий асарида 1407—1421 йиллар воқеасининг, хусусан, Самарқанд ва Мирзо Улуғбек фаолияти билан боғлиқ воқеаларнинг тасвирида Шоҳруҳ ва Улуғбекларнинг ишончли амалдорларидан бири си-

фатида Абу Лайс деган шахс тилга олинади. Агар Шоҳрух 1407—1408 йилларда Абу Лайсни Астробод кутволи — шаҳар соқчи отрядлари бошлиғи қилиб тайинлаган бўлса, 1409—1410 йил воқеалари баёнида у мирзо Улуғбекнинг ишончли навқари сифатида шу вазифани давом эттиради.

Аммо 1419—1421 йиллар воқеаларининг баёнида эса Абу Лайснинг Андижонда хизмат қилаётгани тасвирланади. Бу далилни элатишдан мақсад, Абу Лайс деган шахснинг ҳарбий лавозимларда фаолият кўрсатишига диққатни торттишдир. Бу шахснинг Абуллайсийлар хонадонига алоқаси бормикан, агар бўлса қандай тарзда? Бу саволга ҳануз аниқ жавоб қайтариш қийин. Чунки биз кўздан кечирган манбаларда шу шахс ҳақида бошқа маълумот учрамади. Еки фақат номигина ўхшашми?

Абуллайсийлар хонадонининг Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги давридан бошлаб, XV асрнинг 70-йилларигача фаолият кўрсатган бир вакили—Ҳожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Самарқандий ҳақида бирмунча маълумотлар бизгача етиб келган. Уларни Абдураззоқ Самарқандий, Мавлоно Фасеҳ Хавофий, Алишер Навоий ва Ғиёсиддин Хондамирларнинг асарларида кўпроқ учратасиз.

Абдураззоқ Самарқандий юқорида эслатилган асарида 1410—1411 йил воқеаларини тасвирлар экан, шундай далилни ҳам келтиради: Мирзо Улуғбек 1409 йилда Самарқанд тахтига ўтирган бўлса ҳам, аммо ўзаро феодал урушлари туфайли 1410 йилнинг бошида у Самарқанддан кетишга мажбур бўлиб, Келифпул мавзеида макон қилади. Бу вақтда Шоҳрух Марвга келади. Шунда «Самарқанддан Ҳожа Комплуддин Абдулаввал, Ҳожа Иссмуддин, Қози Салоҳуддин, Мавлоно Қутбиддин, Амирак Донишманд ва Ҳожа Фазлуллоҳ Абуллайсийлар бошчилик қилиб турган Самарқанд катталари томонидан юборилган арзахат (Шоҳрухга) етиб келди. Хатнинг мазмуни шундай эди: (812 йил) ўн олтинчи зулҳижжа (1410 йил, 21 апрель) душанба кун и амир Шайх Нуриддин ва амир Шоҳмаликлар жанг қилганликлари хабари Самарқандга етди. Худди шу кун и Муҳаммад ал-Бақро (шаҳар) дарвозасига келиб, шайх Нуриддиннинг сўзларини етказган эди. самарқандликлар чарх ўқи билан шундай урдиларки, уни палосга солиб, қайтариб олиб кетдилар. Жума кун и (1410 йил, 25 апрел) эса амир Шайх Нуриддиннинг ўзи муҳофазат

қилиниши Хожа Исомуддин ва Шайхзода Соғаржийнинг авлодига топширилган Шайхзода дарвозасига келиб сўз сўзлаган эди, унга бирор киши ҳам жавоб бермади, сўнг у Оҳанин дарвозасига бориб, бу ерда турган Хожа Абдулаввал ва Қози Салоҳуддинларга сўз айтди. Хожа Абдулаввал унга жавобан: «Биз толиби илмлармиз, ҳукамат билан бизнинг ишимиз йўқ, бизнинг ҳокимимиз Мирзо Шоҳрухдир, у ўз ўғлини (яъни Улуғбекни — Б. В.) бу ерга ноибликка қолдирган эди, сизлар у кишини қочириб юбордингиз. Биз эса токи ҳоким (Шоҳрух) дан ижозат бўлмас экан, сизларга ихтиёр бермаймиз», — деб айтди.

Шаҳар улуғлари бу сўзларни арз қилгандан кейин шаҳар фуқароларини иложи борича тезроқ элимлар қўлидан халос қилишни илтимос қилган эдилар, ҳазрат ҳоқони Саид (яъни Шоҳрух — Б. В.) қуондек бир чопарни Самарқандга юбориб, уларга ҳумоюн юриш суръатидан башорат берди. (Шоҳрух) Чечекту маъзилга етганида амир Шоҳмаликнинг навқари Бой Бахшиё келиб (ўз хўжасининг): «Мирзо Улуғбек Келифпул мавзеида сув ёқасида ўтирибди, бу банда эса амир Нўширвон билан Самарқандга қараб жўнадим», — деган арзасини етказди.

Абдураззоқ Самарқандий шу асарининг 1422 йиллар воқеаси баёнига бағишланган бобида шу йили Ироқ ва Озарбайжон юришидан қайтган Шоҳрухнинг табриклаш учун Мирзо Улуғбек «Шайх ул-ислом Хожа Исомуддин ва Хожа Низомуддинлар ҳамда Хожа Абул Фазл ва Хожа Абуллайсийлар каби Мовароуннаҳр ақобирлари» билан бирга Ҳиротга бориб, икки ой у ерда тургандан сўнг Самарқандга қайтгани тасвирланади. Бу маълумот Фасеҳ Хавофийнинг «Мужмал-и Фасеҳий» асарида ҳам келтирилади.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тўғрисидаги тўлиқроқ маълумот Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафос»ида учрайди. Уни тўлиқ келтирамиз:

«Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий — Самарқанд ақобириндур, фақеҳ Абуллайс авлодидиндур. Фиқҳда ани Абу Ҳанифани соий дерлар эрди ва арабиятда ибн Ҳожиб кафефасида тутарлар эрди. Сайид Шарифнинг шогирди эрди ва Сайид ўз хатлари била улуми дарс айтурга ижозатномалар анинг учун битиб эрди. Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим, онча илтифотлари бор эрдиким «фарзанд» дер эрдилар. Бовужудким,

Самарқанд аъламу уламси эрди, шеър ва муаммоға
дағи мойил эрди. Бу матлаъ аларнингдурким:

Қади чун сарви ту чон аст маро, балки равон,
Сўям, эй сарв, равон шав, ки фидо созам чон.

ва «Ҳаким» отиға бу муаммо анингдурким:

Чун биҳишт ояд ба фатҳ аз рӯи боғ,
Булбулаш гар гум шавад ёбад шикаст.

Хожа Самарқандда тангри таоло раҳматиға борди ва ўз
хонақоҳида жаддининг гунбазида мадфундур».

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тўғрисида биз учрат-
ганимиз маълумот мана шулар. Улардан кўп масала-
ларни аниқлаш қийин, яъни, Хожа Фазлуллоҳ Абуллай-
сийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий фаолиятига доир,
унинг асарлари ҳақида, атрофидаги олим ва шоирлар
билан муносабатлари ва ҳоказоларни.

Маълумки, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Самарқанд
илмий-адабий муҳитида машҳур Мирзо Улуғбек замо-
насининг Афлотуни деб танилган Салоҳиддин Мусо бин
Маҳмуд — Қозизода Румий, замонасининг Батлимуси
(Птоломейи) деб эътироф этилган Алоуддин Али ибн
Муҳаммад Қушчи, шоирлардан Исмаил Бухорий, Мавло-
но Саккокий, Мавлоно Риёзий ва бошқалар фаолият
кўрсатган бир даврда яшаган эди. Аммо, афсуски, алло-
манинг ўз замонадошлари ва устозларига нисбатан бўл-
ган муносабатини ёритувчи манбалар ҳозирча кашф
этилмаган кўринади.

Бизгача етиб келган маълумотларнинг ўзиёқ Хожа
Фазлуллоҳ Абуллайсий Фақеҳ Абуллайсийлар хонадо-
нининг намояндаси бўлиб, у Самарқандда туғилганли-
гидан гувоҳлик беради. Агар Шарафиддин Али Яздий
«Зафарнома» сининг 1370—1371 йиллар воқеаси баёни-
да шайх Абуллайс Самарқандийни эслатганлиги назар-
да тутилса, у ҳолда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ана
шу кишининг авлоди эмасмикан, деган мулоҳаза ҳам
пайдо бўлади. Бундай мулоҳазага Фазлуллоҳ Абуллай-
сийнинг Самарқанд мадрасаларида таълим олиб, ўз за-
монасининг машҳур олими Сайид Шариф Али бин Му-
ҳаммад ал-Журжонийнинг шогирди бўлгани ва устози-
ни «Ўз хатлари билди (Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий-
нинг) улум дарс айтурсиға ижозатномалар» бергани

асос бўла олади. Чунки Сайид Шариф Журжоний 1340 йилда Астрободга яқин бўлган Тоғу шаҳрида туғилган. Қоҳира мадрасаларида таълим олиб, 1377—1378 йилларда устози Тафтазоний тавсияси билан Шероздаги «Дор уш-шифо»да мударрис қилиб тайинланган ва ун йилдан сўнг, яъни 1387 йилда Амир Темур Шерозни олгач, Сайид Шариф Журжонийни Самарқандга олиб келган. Сайид Шариф Журжоний Амир Темур ўлими, яъни 1405 йилга қадар Самарқанд мадрасаларида дарс ўқийди, унинг машҳур шогирдларидан Хожа Алоуддин Али Самарқандий, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Самарқандийларни элатиш мумкин. Амир Темур ўлимида сўнг эса Сайид Шариф Журжоний яна Шерозга қайтади ва ўша ерда 1413 йилда вафот этади. Ундан 50 дан кўпроқ асарлар қолганки, аксарияти грамматика, мантиқ, илми бадеъ, фикҳ, фалсафа масалаларига бағишланган.

Демак, Сайид Шариф Журжоний 1387—1406 йиллар орасида Самарқандда бўлган вақтида Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсини ундан сабоқ олган ва 1405 йилга қадар устозининг эслатганимиз ижозатномасини қўлга киритишга сазовор бўлган. Шундай экан, Сайид Шарифнинг ўзи ҳам устози Тафтазоний ижозатномаси — тавсияси билан 37—38 ёшида Шероз «Дор уш-шифо»сининг мударрисси бўл. Унинг каби Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳам тахминан 35—37 яшарлигида Сайид Шарифдан ижозатнома олган деб тахмин қилинса, (яъни 1405 йилгача), унда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий XIV асрнинг 70-йилларида дунёга келган кўринади. Агар бу мулоҳаза эътиборга олинмаган бўлса, унда Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида эслатилган ва Амир Темур томонидан бадарга қилинган Шайх Абуллайс Самарқандий, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг отаси бўлиб чиқishi мантиқдан узоқ эмас.

Шундай қилиб, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий 1405—1406 йилларда камолот босқичига қадам қўйган, дарс бериш ҳуқуқида эга бўлган олимлардан бири сифатида эътироф этилиши сабабли Абдураззоқ Самарқандий 1410 йил воқеалари тасвирида уни — Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тарзида эслайди ва «Самарқанднинг катталари» қаторидан жой олдиради.

Ана шу тарихчининг қайдларидан маълумки, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Мирзо Улуғбек замонасида унинг эътиборидаги обрўли аллома сифатида фароғият

кўрсатади. Шунинг учун 1422 йилда Мирзо Улуғбек Ҳиротга отасини табриклаш учун борганида унинг ҳамроҳларидан бири Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий эди. Бошқа вақтда ҳам Мирзо Улуғбек наздида унинг ҳурмати катта бўлган кўринади. Худди шу даврда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ота-боболари жадди гумбази — мақбараси жойлашган ернинг ёнида хонақоҳ қурдиради (Алишер Навоий «ўз хонақоҳи» дейди) ва унда толиби илмларга дарс айтиш фаолиятини давом эттиради. Ундаг таълим олиб, кейинчалик XV асрнинг машҳур олиму шоирлари бўлиб етишган толиби илмлар кўп. Ана шулардан бири Давлатшоҳ Самарқандийдир. Шундай фикрга келиш ҳам мумкинки, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг гуманитар ва ҳуқуқшунослик фанлари соҳасидаги шуҳрати (чунки у араб тилшунослиги соҳасида донишмандлиги туфайли арабшуносликда машҳур бўлган XII аср олами ибн Ҳожибга тенглаштирилган) туфайли ундан ўша даврнинг энг эътиборли ўқиш даргоҳи бўлган Мирзо Улуғбек мадрасасидан дарс айтиш учун ҳам фойдаланганлари эътибордан холи эмас.

Бу фикрни қувватлайдиган далил сифатида қуйидагиларни эслатиш мумкин. Маълумки, Абдурахмон Жомий тўрт марта Самарқандда бўлган. У биринчи марта Мирзо Улуғбек даврида, яъни 1436 йилда келади. Улуғбек мадрасасининг талабаси сифатида ўқишни давом эттириб, ўша замоннинг машҳур олимлари Қозизода Румий, Мирзо Улуғбекнинг ўзи дарсларини тинглаган. Ана шу вақтда у Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийдан ҳам таълим олган экан.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийдан баҳраманд бўлганлардан бири асрнинг машҳур сиймоси Хожа Аҳрор Валидир. Хожа Аҳрор Вали 1427—28 йилларда Тошкентдан Самарқандга ўқиш учун келгани вақтида Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий хонақоҳида кўп бўлган, унда яшовчи Мавлоно Саъиддин Қошғарий билан дўст тутинган эди. Кейинчалик эса Хожа Аҳрор Вали Самарқандда нақшбандиянинг пири сифатида танилган вақтда ҳам Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий уни қўллаб-қувватлаган эътиборли шахслардан бири бўлган эди.

Шундай қилиб, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Мирзо Улуғбек эътиборидаги олимлардан бири сифатида Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам темурийлар хонадони ва унинг яқинлари билан ҳам танишган кўринади. Шу жиҳатдан бир неча марта Ҳиротга борган Хожа Фазлуллоҳ

Абуллайсий Шохрух даргоҳида хизматда бўлганлар, жумладан Ғиёсиддин бахши, яъни Алишер Навоийнинг отаси билан таниш бўлганга ўхшайди. Чунки илму адабиёт мухлиси ва кўпгина шоиру олимлар билан яхши муносабатда бўлган Ғиёсиддин бахшининг Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий сингарни олим ва алломалар билан танишишга, муносабатда бўлишга интилиши тамоман табиидир. Шунинг учун бўлса керакки, Хиротдан Самарқандга келган Алишер Навоий, Хондамирнинг ёзишча, «Султон Абу Саиднинг подшоҳлик даврида зўр олим ва донишмандлиги туфайли иккинчи Абу Али Синолақабини олган мударрис Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ҳузурига Самарқандга бориб, у жанобининг хонадонидан хужра олди».

Навоий бу давр ҳақида «Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим. Онча илтифотлари бор эрдиким, фарзанд дер эрди», деб алоҳида таъкидласа, Хондамир Алишер Навоий Фазлуллоҳ Абуллайсий қошида «бир қанча вақт тегишинча илм таҳсил қилишга киришди. Хожа жаноблари ҳар вақт у зотининг таъбидаги ўткурликни мақтар ва бошқа талабалардан уни ортиқ кўрарди», деб ҳам қўшиб қўяди.

Алишер Навоий Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий қошида араб тилшунослиги, фиқҳ, фалсафа, илми бадеъдан таълим олди, араб грамматикасидан пухта билим олди. Адабиётшуносликда Алишер Навоий қаламига нисбат берилаётган «Сабъат ул-абҳур» номли араб тили луғати Алишернинг шу даврдаги мутолаалари натижасиз эмасмикин?

Демак, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий XV асрнинг биринчи ярми ва 60—70 йилларида ўзининг илмий-мураббийлик фаолияти билан кенг танилган эди.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий олим ва педагог бўлиши билан бир қаторда шоиртаъби киши ҳам бўлган. Унинг бундай фазилатидан яхшигина хабардор Алишер Навоий «бовужудким, Самарқанднинг аълами уламоси (олимлар олими, энг билимдони) эрди, шеър ва муаммога дағи мойил эрди», деб алоҳида таъкидлайди, шеърини асарларидан иккита мисол келтиради. Шунинг алоҳида қайд қилиш керакки, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафос»идан бошқа манбада биз Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг шоиртаъбилиги ёки шеърларидан намуналарни учратмадик. Шунинг учун Навоийнинг бу соҳадаги маълумоти ниҳоятда қимматлидир.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг Алишер Навоий томонидан келтирилган шеърларидан намуналар қуйидагилар.

1. Ҳазалнинг матлаъи:

Қолди чун сарви ту чон аст, маро, балки равон,
Сўям эй сарв, равон шав, ки фидо созам чон.

Мазнуни: Сенинг сарвдай қоматинг жондир, йўқ-йўқ, мен учун руҳдир,

Менинг тоғон келгил, эй сарв, жоним сенга фидо бўлмай.

Бу байтнинг мазмунидан билинадикки, у ишқий темада ёзилиб, ошиқнинг ўз маъшуқасига мурожаатидан, унга бўлган самимий муносабатини анъанавий услубда баён этишдан иборат. Иккинчи томондан эса бу байт муаллифининг шеърят қонун-қондасидан яхши хабардорлигидан ва унинг ижодида фақат бир байтгина бўлмай, бошқа кўпгина шеърлар ҳам мавжудлигидан далолат беради. Бас шундай экан, Алишер Навоий нега шу байтни танлаб, асарига киритди? Бунинг сабаби, бизнингча, шундан иборатки, байтнинг мазмуни анъанавий бўлганлигига қарамай унда бадий санъатларнинг мураккаб турларидан, жумладан тарди акс санъатидан фойдаланиш кўзга ташланади. Байтнинг биринчи мисрасида «жон» ва «равон» сўзлари келтирилган тартибда ишлатилган бўлса, иккинчи мисрасида уларнинг жойи алмаштирилган ҳолда, «равон» ва «жон» тарзида ишлатилган.

Шуниси муҳимки, бу сўзлар икки ўринда ўзига хос маъно товланишлари билан қўлланилган. Агар биринчи мисрада «жон» — «мағз», «бутун вужуд» маъноларида келган бўлса, иккинчи мисрада ўз маъносидан келтирилган, ёки «равон» сўзи биринчи мисрада — «руҳ» маъносидан, иккинчисидан эса «юрмоқ» феъли маъносидан қўлланилган. Бундай ўзига хослик байтда такрорланувчи «сарв» сўзининг ишлатилишида ҳам (биринчи мисрада дарахт маъносидан, иккинчисидан эса гўзал маъшуқа маъносидан), «қад» сўзининг «сарв»га мутобиқлигида ҳам (яъни таносиб ва ўхшатиш санъатлари) ва бошқаларда ҳам кўзга ташланади. Ана шу хусусиятлари учун мазкур байтни Алишер Навоий мисол тарзида келтиришни лозим кўрган.

Афсуски, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг бошқа

шеърлари номаълум бўлиб қолмоқда. Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ўзининг кўп қирралли фаолияти билан тарих саҳифасида муносиб из қолдирди. У узоқ умр кўриб, тахминан XV аср 70-йилларининг бошида ҳаётдан кўз юмади. Унинг жасади ўзи қурдирган хонақоҳ яқинида жойлашган ота-боболарининг гумбази-мақбарасида дафн этилган.

Бу мақбара ҳозир қайтадан тикланган. Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий қурган хонақоҳ сақланмаган бўлса-да, аммо унинг территориясида аллома номидаги 15-ўрта мактаб жойлашган. Унинг ўқитувчилари Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий анъаналарини давом эттириб, ёш авлодга дарсгўйлик билан, уларни Ватанимизнинг содиқ фарзандлари бўлиб етишувларида кўмаклашиш билан шуғулланмоқдалар. Шунинг натижасида мактабни битириб чиққанлар срасида шoir ва ёзувчилар ҳам, олим ва санъаткорлар ҳам бор. Жумладан таниқли тожик ёзувчиси Фазлиддин Муҳаммадиев, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Шаскат Воҳидов, физика олимлари профессор Шароф Ермуҳаммедов, Ғиёсиддин Баҳриев. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, доцент С. Умарова, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Раҳматжон Норов, республикада таниқли ҳуқуқшунос Азиз Юнусов, ушбу сатрлар муаллифи ҳам ана шу мактаб таълимни олганлар сирасига киради.

Абуллайсийлар хонадонининг XV асрнинг иккинчи ярми ва кейинги асрлардаги намояндалари ҳақидаги маълумотлар кўп бўлмаса-да, учраб туради. Бу хонадоннинг ана шу даврдаги намояндалари ҳақида Алишер Навоий ва Ғиёсиддин Хондамирлар асарларида айрим маълумотлар учрайди. Жумладан, Алишер Навоий ўзининг «Мажлис ун-нафос» тазкирасида устози Хожа Фазлуллоҳ Абулласийнинг ўғли Хожа Хованд ҳақида сўз юритади. Бундан шу нарса маълум бўладики, Алишер Навоий устозининг фарзанд ва қариндошлари билан ҳам дўст тутинган. Шунинг учун Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий вафотидан сўнг унинг ўғли Хожа Хованд Ҳиротга бориб, Алишер Навоий тарбиясида умргузаронлик, илм ўрганиш, ижод қилиш билан шуғулланган.

Гарчи Хожа Хованд таржимаи ҳолига доир маълумот унча аниқ бўлмаса-да, аммо Навоий уни «доншманд ва хуштабъ йиғитдур» деб эълатганидан маълумки, у Алишер Навоийга нисбатан ёш бўлган. Алишер

Навойнинг уқтиришича, Хожа Хованднинг «табъи ҳам назм сари, ҳам ҳазл сари мойил» бўлган.

Демак, Хожа Хованд Навоий ва Жомий ҳомпийлигида бўлиб, эътибор топган кўринади. Хондамирнинг уқдиришича, у Алишер Навоийнинг гамхўрликларига жавобан, устозига бағишлаб иккита илмий асар ёзган. Улардан бири «Ҳошиян Минфтоҳ», иккинчиси «Ҳошиян Талвех» номли асарлардир. Уларда Урта аср адабиётшунослиги масалаларидан баҳс юритилади.

Хондамир ўзининг «Мақоримул-ахлоқ»ида Алишер Навоийга бағишлаб ижод этилган асарлар қаторида «Ҳошиян мутаввал» номли китобни ҳам тилга олиб, унинг муаллифи Хожа Абулқосим Абуллайсий деб кўрсатади. Демак, бу олим ҳам шу хонадоннинг намояндаларидан бири эканлиги маълум бўлади. Шуниси ҳам борки, бу киши Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафонс»ида негадир эсланмайди. Айрим адабиётшунослар уни Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ўғилларидан бири деб талқин қилсалар, баъзи олимлар унинг номини Абулқосим бин Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандий тарзида келтириб, у Алишер Навоийнинг Самарқанддаги устози эди, деган фикрini ҳам олга сурадилар.

Хўш, буларнинг қайси бири тўғри?

Иккита далил Абулқосимнинг Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий фарзанди эмаслигини қўллаб-қувватлайди. Булардан биринчиси, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафонс»ида унинг номини эслатмагандир. Агар у Алишер Навоий устозининг ўғли бўлганида эди (Хожа Хованд зикрида бўлгани каби) унинг номини тазкирага киритар ва бу далилни алоҳида таъкидлаган бўлур эди.

Иккинчиси эса, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланадиган қўлёзмалар католоғида «Ҳошиян мутаввал» асари ҳақида мулоҳаза юритиб, унинг муаллифини Абулқосим бин Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандий тарзида эслатилиши. Бундан шу нарса аниқки, Абулқосим Абу Бакр ал-Лайсийнинг ўғли, ваҳоланки, Навоий устози Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий. Демак, агар Абулқосим, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ўғли бўлганда эди, унинг тўлиқ номи қуйидагича бўлиши керак эди: Абулқосим бин Фазлуллоҳ... Шунинг учун Абулқосимни Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ўғли сифатида талқин қилиш ҳақиқатдан узоқдир. Шуниси аниқки, Абулқосим Абуллайсийлар хонадонининг вакили, аммо у Хожа

Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг фарзанди эмас, балки унинг акаси ё укаси (Абу Бакр) ва ёки қариндошларидан бирининг фарзандидир.

Энди иккинчи масалага, яъни Абулқосим бин Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандийни Алишер Навоийнинг Самарқанддаги устози деб талқин қилишга ҳам аниқлик киритиш лозим. Бу фикрнинг асоссизлигини ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган икки далил исботлайди: Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида ўзининг Самарқанддаги устози номини Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тарзида тилга олган. Икки йил ундан сабоқ ўрганган шогирд ўз устозни номини наҳотки нотўғри ёзган бўлса? Йўқ, Алишер Навоий хато қилган эмас, бу масалада Хондамир ҳам хато қилмаган!

Шу тариқа, Абулқосим бин Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандий Алишер Навоийнинг Самарқанддаги устози эмаслигини тасдиқлаш мумкин. Аслида у Абуллайсийлар хонадонидан бўлиб, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ўғли Хожа Хованд билан бирга Ҳиротга борган, у ердаги илмий-адабий муҳитдан баҳраманд бўлиб, ўз миннатдорчилигини билдириш мақсадида Алишер Навоийга бағишлаб «Ҳошияи мутаввал» асарини ёзган.

Мазкур асар Масъуд бин Умар Тафтазонийнинг (XVI аср) адабиётшуносликка бағишланган «Ал-мутаввал» асарига ёзилган шарҳ-луғатдир. Демак, Абулқосим бин Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандий ҳам худди Хожа Хованд сингари Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий анъаналарини давом эттирган. Бу ҳолини унинг 1483 йилда ёзилган «Ал-рисолат ус-Самарқандия Фи ал-истиорат» ёки «Рисолат л-ил-илм ил-истиора» номи билан аталган асаридан ҳам кузатиш мумкин. Чунки бу асарда санъатлардан бўлмиш истиора ва унинг хиллари, хусусиятлари ҳақида мажоз, киноя, ўхшатишлар тўғрисида сўз юритилади. Бу масалалар баёнида хоразмлик машҳур олим, илми маонни, илми баён, илми наъв ва илми сарфдан баҳс юритувчи «Муфтоҳ ул-улум» асарининг муаллифи Юсуф Саккокийнинг (1160—1229) номи тез-тез тилга олинади.

Абулқосимнинг бу асарига XVI аср олимлардан Муҳаммад Содиқ ва Шамсиддин Иброҳим Исфаронийлар алоҳида-алоҳида шарҳлар ёзганликлари ҳақида маълумот бор. Демак, XV асрнинг иккинчи ярмида Абуллайсийлар хонадонининг икки намояндаси ўз фаоллиги

билан бу хонадоннинг илмий анъаналариңи давом этти-
ра олганлар.

Абуллайсийлар хонадонининг XVI ва кейинги асрлар-
даги вакиллари ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. Аммо
айрим манбаларда Фақеҳ Абуллайс маҳалласидан етиш-
ган шоирлар ҳақида эслатилади. Ана шулардан бири
XVII асрда яшаган шоир мулло Боқий Қосиддир. Ле-
кин у узоқ умр кўрмай, ёшлигида вафот этгани қайд
қилинади. Қосид шеърларидан бир байт намуна келти-
рилади:

Шароби хушгувори ишқ фориғ мекунанд аз ғам,
Фалак як қатрае нўшидаву мастона мегарлад.

Мазмунинг. Ишқнинг ширин шароби ғамдан узоқлашти-
ради, шунинг учун фалак ундан бир қатра ичиб ҳали-
гача мастона юради.

Хулоса қилиб айтганда, Самарқанд илмий-адабий
муҳити тарихида Абуллайсийлар хонадони намоянда-
ларининг арзигулик ҳиссалари бор. Бу хонадоннинг
шарофатидан баҳраманд бўлган машҳур Хожа Аҳро
Вали, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар, Дав-
латшоҳ Самарқандий ва Хожа Алоуддин Али Самар-
қандийлар эсга олинса, уларнинг илмий-ижодий фао-
лиятлари кўз олдига келтирилса, Абуллайсийлар хона-
донининг баракали излари сезилади.

Бу хонадоннинг ана шундай хизматларини ардоқ-
лаш мақсадида Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий, Абдурах-
мон Жомий ва Алишер Навоийларнинг муносабатлари-
ни гавдалантирувчи обида — ҳайкал яратиб, у Фақеҳ
Абуллайс маҳалласида қўйилса, Абуллайсийлар хона-
дони тарихини ёритувчи музей ташкил этилса нур усти-
га аъло нур бўлар эди.

Ҳа, хизмати сингган кишилар билан боғлиқ бой та-
рихни мукамал ўрганиш ва ёритишга чинкамига ки-
ришмоқ лозим. Демак, бу соҳадаги тадқиқотлар давом
этади.

САРОЙМУЛКХОНИМ — БИБИХОНИМ МАДРАСАСИ

Самарқанд тарихий ёдгорликлари қурилиш услуги,
зийнатлаш санъати нуқтаи назардан ноёблиги билан

жаҳоншумул аҳамиятга молик обидалар сифатида маълум ва машҳурдир.

Турли асрларда бино қилинган ёдгорликларнинг ҳаммаси ҳам бизгача етиб келган эмас, албатта. Масалан, Алишер Навоий Самарқанддалиги вақтида (1465/66—1469 йиллар) унга кўмаклашган Вафой тахаллуси билан шэър ёзган Аҳмад Ҳожибек қурдирган мадраса, ўша даврда бино этилиб Мир Абдували, Фирозшоҳ, Қутбиддин садр номлари билан аталган мадрасалар, Хожа Фазлуллоҳ ибн Абдулвоҳид Абуллайсий томонидан қурдирилган ва Алишер Навоий икки йил истиқомат қилган хонақоҳ, Амир Темурнинг муҳташам ва гўзал Кўксаройи, Улуғбек қурдирган Чиннихона ва бошқа кўплаб осори атиқалар шароит, табиий омиллар таъсирида ва ниҳоят, баъзан ҳаддан ортиқ бепарволик ва қаровсизлик оқибатларида «нэми бор-у, ўзи йўқ» бўлиб қолган. Ана шундай ёдгорликлар қаторида халқ орасида Мадрасаи Хоним номи билан шуҳрат қозонган, ўша давр маъморлиги, наққошлик санъатиининг гўзал маҳсули Сўлган Сароймулкхоним ёки Бибиҳоним мадрасаси 500 йилдан кўпроқ вақтдан буён тарихий ва илмий асарларда тилга олинади, у ҳақда турлича фикру мулоҳазалар баён этилади: баъзилар шундай мадраса бор эди, дейишса, бошқалар унинг бўлганлигини шубҳа остига оладилар.

Шундай қилиб, номи бор, шуҳрати таралган, аммо ўзи сақланмаган Бибиҳоним мадрасаси ҳозиргача мутахассисларнинг ҳам, Шарқ тарихи ва унинг ёдгорликлари билан қизиқувчиларнинг ҳам диққатини тортиб келмокда.

XV асрда ва кейинги даврларда яратилган тарихий ҳамда эсдалик асарлар кўздан кечирилганда, Бибиҳоним мадрасаси — Мадрасаи Хонимнинг эслатилиши жиҳатидан қизиқ ҳолатларга дуч келиш мумкин. Жумладан, Гибсиддин Алининг XV асрнинг бошида яратилган «Рўзномаи ғазобати Ҳиндистон» («Амир Темурнинг Ҳиндистон сафари кундалиги»), Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарларида Амир Темур қурдирган Жомеъ масжиди тилга олиниб, унинг тасвири берилдию, аммо Бибиҳоним мадрасаси эслатилмайди. XV асрнинг 20—40-йиллари орасида юқорида эслатилган асарлардан фойдаланиб ёзилган Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ва мавлоно Фасеҳ Хавофийнинг «Мужмали Фасеҳий» асарларида эса жомеъ масжиди билан

бирга Сароймулкхоним мадрасаси — Мадрасаи Хоним тилга олинади ва унинг билан боғлиқ бўлган айрим маълумотлар келтирилади. Бундай маълумот 1403—1406 йиллар орасида Самарқандда бўлган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихоснинг машҳур кундаликларида ҳам бор.

XV асрнинг охириларида таниқли тарихчи Мирхонд томонидан ёзилган «Равзат ус-сафо»да ҳам бу мадраса тилга олинган. Лекин XVI асрнинг бошларида Заҳриддин Муҳаммад Бобур томонидан ёзилган «Бобурнома»да Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг «имороти ва боғоти Самарқанд маҳалотида кўптур» дейилиб, жумладан Амир Темурнинг Жомеъ масжиди эсланса-да, Сароймулкхоним мадрасаси—Мадрасаи Хоним негадир тилга олинмайди. Аммо XVII асрнинг аввалида яратилган манбаларнинг айримларида Мадрасаи Хоним — Сароймулкхоним мадрасаси сифатида яна тилга олинди. Шу тарзда, агар тарихий ва эсдалик сифатидаги манбалар Мадрасаи Хоним ҳақида маълумот берилши ёки берилмаганлиги нуқтаи назаридан гуруҳлаштирилса, унда уларнинг айримларида бу мадрасанинг эслатилмаганлиги, баъзиларида эса тилга олингани кўзга ташланади. Сароймулкхоним мадрасаси — Мадрасаи Хоним эслатилган манбаларнинг маълумоти анча асосли ва ишонarli бўлгачидан шундай хулосага келиш мумкинки, Мадрасаи Хоним мавжуд бўлган ва унинг қурлиши Сароймулкхоним номи билан боғланган. Шунинг учун Сароймулкхоним мадрасаси сифатида қайд этилган.

Сароймулкхоним (1341—1407) Қозонхоннинг қизи бўлиб, аввал Амир Хусайнга тушмушга чиққан. Амир Хусайн Балхда ўлдирилгач 1370 йили Амир Темур уни ўз никоҳига киритиш билан кўрагон (бу сўз мўғулча бўлиб, кув маъносини англатади) лақабига ҳам эга бўлган. Сароймулкхонимнинг Амир Темурдан фарзанди бўлмаган кўриниши, шундай эсада, у Амир Темурнинг кўпгина фарзанд ва набираларини, жумладан Халил Султон, Улуғбек Мирзони тарбиялаб вояга етказган. Амир Темур вафотидан (1405 йил) сўнг эса, 1407 йили ўзи тарбиялаган Халил Султон ва унинг хотини Шодимулк хоҳиши билан заҳарлаб ўлдирилгани ҳикоя қилинади. Бу таажжублантирадиган ва ҳайратланишга боис бўладиган бир тарих. Чунки ўз вақтида Сароймулкхоним Шодимулкни ўлим чангалидан қутқизишга қанчалик жонбозлик кўрсатган бўлса, эндиликда Шодимулк ўзи-

пинг халоскорининг ўлимини тезлаштиришга шунчалик интилган эди. Воқеанинг қисқача баёни шундай: Халил Султон уйланган бўлса-да, Шодимулк исмли қизни севиб қолади. Амир Темур буни эшитиб, Шодимулкни ўлдиришга буюради. Сароймулкхоним ўз фарзандидек бўлган Халил Султоннинг Шодимулкни севишини ҳисобга олиб, қизнинг ҳаётини сақлаб қолиш йўлларини ўйлаб, ниҳоят Амир Темурга, Шодимулк Халил Султондан ҳомиладор, шунинг учун қатл кечиктирилса, деб етказди. Таклиф қабул қилинади. Бу ҳам ажаб! Аммо бу орада Амир Темур вафот этиб, Халил Султон Самарқанд тахтини эгаллайди ва Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, «ўзининг опаси даражасидаги кишилар»га, жумладан Сароймулкхонимга нисбатан адолатсизликларни раво кўради. Бу ҳам ҳайратлантирадиган қилмишлардандир.

Сароймулкхонимнинг фаолияти ҳақидаги маълумотлар оз бўлса-да, XV асрнинг бошида унинг ташаббуси билан Амир Темур қурдирган Жомеъ масжид рўбарўсида— шарқий томонида бино қилинган мадраса манбаларда эслатилади.

1403—1406 йилларда Самарқандда бўлган Клавиҳонинг кундаликларида қайд этилганидек, 1404 йили Амир Темур сафардан қайтгач, Оҳанин дарвозасига яқин жойда қайиғнаси (Сароймулкхонимнинг опаси) хотирасига бино қилинган гўзал бир иморатга келиб тушади. Клавиҳонинг замондоши Ибн Арабшоҳ ҳам бу бинонинг меъморлик жиҳатидан ниҳоятда ҳашаматли ва улғуворлигини тасдиқлайди. Бу иморат ўша Мадрасаи Хоним ёки Сароймулкхоним қурдирган мадраса эди, дейишадн.

Сароймулкхоним мадрасасининг қурилиш вақти ҳақида икки хил фикр учрайди. Улардан биринчиси — мадраса Амир Темурнинг Жомеъ масжидидан олдин қурилган, деган фикр бўлса, иккинчиси — Жомеъ масжиди қурила бошлагандан сўнг бино этилган, деган фикрдир.

Биринчи фикрни Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида учратиш мумкин. Асарнинг 1399 йили Самарқанддаги Жомеъ масжидининг қурилишига бағишланган бобида, жумладан шундай ёзилган: «Амир Темур ўша пайтлари кўпинча масжид яқинидаги Мадрасаи Хоним ва Туман оқо хонақоҳида бўлур эди». Бу фикрни академик В. В. Бартольд ҳам 1924 йили ёзган «Самарқанддаги археологик ишлар» мақоласида тас-

диқлаб, «Сароймулкхоним мадрасаси Темурнинг Жомеъ масжидидан олдин унинг хотини томонидан қурдирилган», деб ёзади. Бу муаллифлардан бири XV аср тарихчиси бўлса, иккинчиси ўша аср тарихини чуқур билган XX аср олими. Аммо ҳар иккала муаллиф ҳам Мадрасаи Хонимнинг Амир Темур Жомеъ масжидидан олдин қурилганига ишора қилмоқдалар. Иккинчи хилдаги фикр, яъни Мадрасаи Хонимнинг Жомеъ масжиди қурила бошлагандан сўнг бино этилгани масаласига келсак, унда бу соҳада XV аср муаррихлардан Ибн Арабшоҳ, Клавихо ва Мавлоно Фасеҳийнинг фикрлари диққатга сазовордир. Жумладан, Ибн Арабшоҳ номи билан машҳур бўлган Шаҳобиддин Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Димишқийнинг «Китоб ул-ажойиб ул — маҳдур фи ахбор Темур» номли асарига ёзилишича, мадрасани қуришга масъул бўлган муҳандис ва меъморлар (афсуски, уларнинг номлари ҳозирча номаълум) уни Жомеъ масжиди рўбарўсида — шарқий томонда қуришни бир овоздан маъқуллаганлар ва бу билан икки бинони «қўш иморат» (орадан юз йил ўтгач, Шайбонийхон ва унинг келини Меҳрибонхоним ҳам шу услубда мадрасалар қурдирганларки, у «қўш мадраса» тарзида ҳам аталган экан, ҳозирги кунда бу мадрасалардан номини қолмаган) услубида яратишни лозим кўрганлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, Мадрасаи Хонимнинг қурилиши Жомеъ масжиди қурила бошлагандан сўнг амалга ошган ва шу туфайли 1404 йили Амир Темур сафардан қайтган пайтда, Клавихонинг гувоҳлик беришича, мадрасада қурилиш ишлари давом этаётган экан. Мавлоно Фасеҳийнинг «Мужмали Фасеҳий» асарида 1404—1405 йиллар воқеалари баёнида Жомеъ масжиди ва Мадрасаи Хоним ҳақида ёзилганлардан ҳам шунга яқин хулосаларга келиш мумкин. Сайёҳлар учун мўлжалланган «Бибиҳоним» рисоласининг муаллифи Л. Ю. Манковская ҳам буни тасдиқлайди. Бинобарин, Мадрасаи Хонимнинг қурилиши вақти ҳақида икки хил мулоҳаза мавжудлиги маълум бўлди. Шундан келиб чиққан ҳолда бўлса керак, «Ўзбек Совет Энциклопедияси»даги «Бибиҳоним мадрасаси» номли мақолада унинг қурилган вақти XIV аср охири — XV аср бошлари деб қўя қолинган. Агар юқорида келтирилган манбаларнинг маълумотларига синчиклаб қаралса, ҳамда Бибиҳоним номи билан боғланган ривоятлар, афсоналар ҳам ҳисобга олинса (чунки бу ривоятдаги Амир Темур сафар-

далиги вақтида қурилган иморат ва қайтганидан сўнг меъморни жазолашга интилиш фикри билан ҳақиқий Мадрасаи Хонимнинг қурилиши, унинг бир манбага кўра, айвонининг, иккинчи манбага кўра, даргоҳи, яъни эшиги ўрнининг, кейинги ишлардаги маълумотга кўра, пештоқнинг Жомеъ масжидиникидан баланд ва кенг бўлганлиги учун муҳандис ва меъморлар эмас, балки Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалд каби саркорларнинг — иш бошларнинг қалласи Кониғилдаги Боғи Дилкушода кесилиши каби ўхшашликлар), Мадрасаи Хонимнинг ҳақиқатан Амир Темур сафардалиги (1399—1404 йиллар) вақтида, яъни 1400—1404 йиллар орасида қурилганидан даломат беради. Демак Жомеъ масжиди Амир Темур тасдиқлаган лойиҳа асосида қурила бошлаган бўлса (1399), Мадрасаи Хонимнинг қурилиш лойиҳасини у кўрмаган, шекилли. Шу сабабли 1404 йили сафардан қайтган Амир Темур икки иморатни бир-бирига таққослаган, ўзи қурдирган Жомеъ масжидидан кўра Сароймулкхоним қурдирган мадрасанинг ҳашаматлироқ экани унинг иззат-нафсига теккан ва оқибатда саркорлардан қасд олгани табиий кўринади. Хуллас, Мадрасаи Хоним — Сароймулкхоним мадрасасининг барпо этилиши Амир Темур тасдиқлаган лойиҳа асосида Жомеъ масжиди қурила бошлагандан сўнг амалга ошган деган фикр ҳақиқатга яқинроқдир.

Энди мадрасанинг ўзи ҳақида бир-икки мулоҳаза:

XV аср манбаларининг кўпчилигида ҳамда кейинги асрларда битилган асарларда Амир Темур қурдирган Жомеъ масжидининг тасвир-тавсифи анча кенг берилган. У ҳақда ёзилган шеърлар ҳам келтирилган. Аммо унинг рўбарўсидаги Мадрасаи Хоним баъзан фақат тилга олинади, кўп ҳолларда эса умуман эслатилмайдди, унинг тасвир ва тавсифи ҳам учрамайди. Бинобарин, муаррих Ибн Арабшоҳ ва испан элчиси Клавихонинг бу соҳадаги айрим ишоралари диққатга сазовордир. Ибн Арабшоҳнинг маълумотига кўра, Мадрасаи Хоним ўзининг қурилиши, салобати билан ҳам Жомеъ масжидидан ажралиб турган. Клавихо эса бу иморатнинг маҳорат билан зийнатланганини алоҳида уқдиради. Мавлоно Фасеҳий Мадраса айвонларининг баландлигига ишора қилса,, Яздий ва Мирхонд мадрасага кириладиган пештоқдаги даргоҳнинг Жомеъ масжиди даргоҳидан баланд ва кенглигини бевосита эслатадилар. Ана шу ишораларга асосланиб, Мадрасаи Хонимнинг умумий

кўриниши, салобат ва ҳашаматни Жомеъ масжиди билан қиёслаган ҳолда тасаввур этиш мумкин. Тасаввур этиш мумкин деганимизнинг сабаби шундаки, бу мадрасанинг қурилиш лойиҳаси ҳам, вақфиномаси ҳам ва бошқа ҳужжатлари ҳам ҳозирча номаълум. Шундай бўлса-да, мавжуд маълумотлар асосида унинг тахминий лойиҳаси (план-схемаси)ни давримиз олимларидан Ш. Е. Ратня ва Плетнев чизганлар. 1984 йилнинг март ойида Тиллақори мадрасаси ҳужраларидан бирида тарихий ёдгорликларни таъмирловчи ажойиб мутахассислар билан шу мавзуда суҳбатлашганимизда Мадрасани Хонимнинг тақдир уларни ҳам қизиқтираётганлигининг шоҳиди бўлган эдик. Бу мутахассисларнинг ҳаққоний фикрига кўра, Мадрасани Хоним жойлашган ерда ҳар томонлама қазинмалар ўтказилганидан сўнггина Мадрасани Хонимнинг тузилиши ҳақида қатъий бир хулосага келиш мумкин. Мамнуният билан шуни эслатиш лозимки, шундан сўнг мадраса жойлашган ерда қазинмалар олиб борилади ва унинг излари аниқланди. Ҳозирги кунда у ерда шу изларни тиклаш ва ундаги мақбарани таъмирлаш ишлари олиб бориламоқда.

Яна Мадрасани Хонимга қайтайлик. Маълум бўлишича, бу мадраса Амир Темур сафардалиги вақтида тезкорлик билан қурилганга ўхшайди. Унинг ҳашамати ва салобати Амир Темур диққатини ҳам ўзига тортган. Шу туфайли, тарихий манбаларда уқдирилишича, Амир Темур 1404 йили сафардан қайтгач, Самарқандга келиб, Сароймулкхоним мадрасасида қўнган. Масалан, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида бу ҳақда шундай ёзилган: «Темур Жомеъ (масжиди) қарама-қаршисидаги Сароймулкхоним мадрасасига келиб тушди». Бу фикр Мирхонднинг «Равзат ус-сафо»сида ҳам келтирилган. Клавихо эса бу воқеанинг кўни, оғи ва йилнинг аниқ кўрсатган — 1404 йил, 29 сентябрь, душанба кўни. Яздий ва Мирхонднинг ёзишларича, Амир Темур ана шу мадрасада туриб, турли давлат ишларини бажарган, чет эллик элчиларни қабул қилган. Бу масалада хусусан «Равзат ус-сафо»да қўйидаги мазмунда баён этилган маълумот қизиқарлидир:

Амир Темур Самарқандга қайтгач, Сароймулкхоним мадрасасида қўнди. Амирзода Пирмуҳаммадни тилаб, Зобулистонга жўнатди. Миср элчисига тўн, камар туҳфа қилиб, ўз мамлакатига қайтишга руҳсат берди. Мавлоно Абдуллоҳ Кеший ва бир неча бошқа кишиларни Миср

элчисига қўшиб, улардан Миср ҳокими малик Фаррух номига зарҳал билан битилган мактубни ҳам (мактуб Маълоно Шайх Муҳаммад ибн Хожа бандкер Тирмизий котиб қўли билан эни уч газ, узунлиги етмиш газ қилиб ёзилган эди) жўнатди. (Ҳозирги ошкоралик ва ташқи мамлакатлар билан алоқаларимизнинг яхшиланиб бориши даврида Миср давлати архивларидан бу нодир санъат асарини ахтариб топиш, агар сақланиб қолган бўлса уни асл ворисларига қайтариш, ҳеч бўлмаса нусхасини олиш устида ўйлаб кўрсак, эзгу бир иш бўларди). Бошқа элчиларни, жумладан Фараф, Дашти Қишлоқ, Ҳиндистон элчиларини ҳам қабул қилиб, юртларига қайтишларига рухсат берди. Шу вақтда Тошкент, Янги ва Хитой чегарасигача бўлган шаҳарлар ҳокимлигини Мирзо Улуғбекка, Андижон, Тироз, Қашқарни эса амирзода Иброҳим султонга топширди. Сўнг Сароймулкхоним мадрасасидан отга миниб, ўзи қурдирган Кўксаройга борди. Қизини шундаки, бу маълумот тарихий манбаларда айнан такрорланмайди. Жумладан, Яздий ўзининг асарида Сароймулкхоним мадрасасидаги қабул маросимларини батафсил ёритмайди, балки унда Жомеъ масжиди қурилиши сарқорлари Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдининг гуноҳи текширилгани ва жазога ҳукм этилгани айтилади-ю шундан сўнг Амир Темурнинг Сароймулкхоним мадрасасидан Боғи чинор томон йўл олгани ёзилади. Клавихонинг кундалигида Оҳанин дарвозаси яқинида жойлашган ҳашаматли бинога келиб қўнгани ва унинг ниҳоятда гўзаллиги, салобатлилиги бошқа бинолардан фарқланиши ҳақидаги фикрларидан шундай хулосага келиш мумкинки, Амир Темур испаи элчиси Клавихони ҳам шу мадрасада қабул қилган ва ана шу қабул вақтида испан элчиси бу бинонинг гўзаллигидан, ҳашаматидан ҳайратда қолган кўринади. Агар шундай бўлса, унда Мирхондининг ёзганларида ҳақиқат бордек туюлади.

Яздийнинг маълумотига кўра, Амир Темур Хитойга юриш қилиш олдидан ҳам Сароймулкхоним мадрасасида қўнган. Бу далилларнинг ҳаммаси Сароймулкхоним мадрасаси барпо этилиши билан ҳамманинг диққат-эътиборини тортгани, у муҳим ишларни амалга ошириш марказларидан бирига айланиб қолганлигидан гувоҳлик беради.

Аммо XV аср манбаларида бу иморатнинг бевосита вазифасига кирадиган фаоллиги ҳақида, яъни мадраса

сифатида унинг толиби илмлари, дарс ўтган мударрислари, улар сони ва шунга ўхшаган масалалар ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамади. Ваҳоланки, кейинги даврларда, жумладан Улуғбек давридаги мадрасаларнинг фаолияти ҳақида қизиқарли маълумотлар бизгача етиб келган.

Энди Сароймулкхоним мадрасасининг кейинги даврлардаги тақдир ҳақида айрим маълумотларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Амир Темурнинг Жомеъ масжидидан ҳам ҳашаматли, меъморлик ва санъаткорлик нуқтаи назаридан ундан устулик қилувчи Мадрасаи Хонимнинг ўз вақтида тезкорлик билан, шошилиш тарзда бино этилиши унинг қўл ўтмай харобага айланишига олиб келмадимикан? «Бибихоним ва меъмор» афсонаси ҳам ана шу мадрасанинг қурилиши билан алоқадор тарзда яратилмадимикан? Бизнингча, боғлиқ ва алоқадор бўлса керак. Негаки, Амир Темурнинг ўзи қурдираётган ва саркорлари белгиланган Жомеъ масжидининг қурилишига Сароймулкхоним аралаша олмасди. Ўзининг ташаббуси билан бино қилинаётган мадраса қурилиши эса бошқа гап.

Сароймулкхоним мадрасасининг кейинги даврдаги тақдир ҳақида кўпинча олимлар, жумладан Л. Ю. Манковская ҳам «Бибихоним мадрасаси XVI аср охирида Бухоро амири Абдуллохон II нинг буйруғига биноан таг-туғи билан бузиб ташланди», деган фикрни билдирадilar. Аммо машҳур олим М. Е. Массон бу масалада XVI аср тарихчиси Ҳофиз Танишнинг «Абдулланом» асарида келтирилган фикрни маъқуллашга мойиллик кўрсатади. Ҳофиз Таниш шундай ёзган эди: «Ҳозир... ҳижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи (яъни 1587 мелодий) йилда унинг (Самарқанднинг) маъмурлиги ниҳоятда ортди. У вилоятда буюк амир (Темур) ва унинг авлодларидан қолган ҳамда бўзилиш ва вайронликка юз қўйган иморатларни (Абдуллохон II) тузатишга буйруқ берди. Жаноб Қулбобо Кўкалдош уни тузатиш ва қуришда тиришқоқлик кўрсатмоқдалар». Ҳофиз Таниш қайси иморатларнинг бўзилиш ва вайронликка юз қўйганини ном-баном аниқ ёзмаган. Шунинг билан бирга уларнинг қайсылари тузатилгани ҳақида ҳам маълумотга эга эмасмиз.

Аммо ўша даврда харобалikka учраган иморатлар каторида Сароймулкхоним мадрасаси ҳам борлигини айрим манбалар тасдиқлайди. Бу мадрасани Қулбобо

Кўкалдош таъмирлашга улгурмаган кўрнади. Чунки 1605 йили ёзилган «Тазкират уш-шуаро»нинг муаллифи Мутрибий Самарқандий (у Самарқандда туғилиб вояга етиб ва шу ерда оламдан кўз юмган) кўпгина шоирлар, жумладан Фигорий Самарқандий ҳақида сўз очиб, унинг турар жойи тўғрисида шундай ёзади: «Фигорий Сароймулкхонимнинг олия мадрасасидаги (ҳозирда мадрасанинг олийлик сифатларига футурлар етган) ҳужрада яшар эди».

Шуни уқдириш лозимки, Мутрибий Сароймулкхоним мадрасасини айрим кишиларга ўхшаб Амир Темур қурдирган Жомеъ масжиди билан аралаштирмайди. Чунки бошқа бир муносабаб билан бу масжид номини «Масжиди Жомеъи бузруг» — улуғ Жомеъ масжиди сифатида тилга олади.

Демак, 1605 йили Сароймулкхоним мадрасаси ўзининг олдинги ҳашаматини муайян даражада йўқотган бўлса-да, аммо мавжуд ҳужраларида эдамлар яшаган. Мутрибий ўз асарида фақат ўша замоннинг анча машҳур бўлган шоири Фигорий номини тилга олади, эҳтимолки, бошқалар ҳам — мударрислар, толиби илмлар ҳам бўлгандир.

Шундан келиб чиққан ҳолда, юқоридаги фикрга, яъни Сароймулкхоним мадрасаси XVI аср охирида Абдуллохон II нинг буйруғига биноан таг-туғи билан бузиб ташланди, деган фикрга таҳрир киритиш маъқул. Шундан сўнгги даврда Сароймулкхоним мадрасаси тақдиринида фожиа юз беради. XVIII аср ва ундан кейинги даврларда ёзилган китобларда бу мадраса тилга олинмайди. Жумладан, 1834 йили Абу Тоҳирхожа томонидан яратилган Самарқанд ва унинг ёдгорликларига доир «Самария» китобида Амир Темурнинг Жомеъ масжиди, Улуғбек, Тиллакори мадрасалари ва бошқа обидаларнинг номи тилга олинса-да, аммо Сароймулкхоним мадрасаси бирон жойда эслатилмаган.

Демак, бу вақтда мадраса таг-туғи билан бузилган кўрнади. XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида ёзилган «Тарихи касира»да шундай бир эътироф учрайди:

XVII асрнинг ўрталарида ва иккинчи ярмида Мовароуннаҳр, жумладан Самарқандда катта фатарот (харобалик) юз берган экан.

Шунинг учун 1637—1638 йилларда Аҳмадхўжа томонидан Шайбонийхон мадрасаси яқинида бино қилди-

рилган олий мадраса шунчалик талфат кўрган эканки, (қурилганига 20 йил бўлмай) 1656—1657 йилларда Аҳмадхўжанинг ўғли Янгихўжа отаси қурдирган олий мадрасани катта таъмир қилиб, қайтадан ўз ҳолига келтирган экан. Шу жиҳатдан қараганда XVII асрнинг бошларида анча хароб бўлган Сароймулкхоним мадрасаси ана шу фатарот вақтида қулаган бўлиши мумкин. Шундан сўнг унинг тош ва ғиштлари бошқа мақсадларда ишлатилган кўринади...

Бу мадраса ва унинг қандайлиги ҳақида янги сўз археолог олимларимизнинг ғайрати билан майдонга келар ва фанимизни, тушунчаларимизни янги хулосалар, ашёвий далиллар билан бойштар, тарихчи ва филолог олимларимизнинг иштирокида янги-янги манбаларнинг кашф этилиши билан бу мадрасанинг илмий-маданий ҳаётдаги мавқеи белгиланар, деган умиддамиз. Араб мақолида айтилганшдек: «Алвақту сайф ул-қотетъ» — Вақт ўткир қиличдир.

Бу масалага алоҳида эътибор қилинишининг бонси шундаки, ўша вақтларда бино этилган иморатлар кимнинг номи билан аталишидан қатъий назар, улар ижодкор меъмор, дошманд, муҳандис, моҳир наққош, ҳатто, тошйўнарларнинг ажойиб меҳнати туфайли майдонга келган. Ана шу ижодкорлар уйғунлик ва мутаносиблик, гўзаллик ва мўъжизалик қонуниятлари асосида ҳалол меҳнат қилиб, ўша иморатлар воситасида ўзларига — яратувчи фикр ва ҳунар аҳлига, меҳнат аҳлига ҳайкаллар ясаб қолдирганлари жиҳатидан уларнинг қадр-қиммати бениҳоя баланд ва улуғдир.

Ҳозир тикланаётган муҳташам бино, яъни Регистондан Сибб бозори томон бораётганда кўчанинг чап томонидаги ёдгорлик — Амир Темур қурдирган Жомеъ масжиддир (жума эмас, жомеъ — «жамъ» сўзининг кўплиги бу ўринда катта маъносини ҳам англатади). Форсий манбаларда у «Масжиди жомеъи Амир Темур» тарзида эслатилаганки уни «Амир Темурнинг жомеъ масжиди» тарзида таржима қилса бўлур. Аммо кейинги даврда бу бино турли маълумотнома (справочник), йўл кўрсаткич (путеводител) ва архитекторлик ёдгорликларига бағишланган асарларда, ҳатто бичонинг ўзида ўрнатилган мармар лавҳада «Бибихоним мачити» деб ёзилганки, бу — нотўғри. Уни ўз номи билан «Амир Темурнинг Жомеъ масжиди» деб аташ ва мармар лавҳада ёзиш шарт ҳам зарур.

«ЗЕБИ ЖАҲОН» РАСАДНИНГ ТАҚДИРИ¹

Улуғбек номи билан аталган кишилар тарихда кўп ўтган. Аммо уларнинг ҳеч бири бундан 598 йил олдин 22 март куни Наврўзнинг аввалида дунёга келган Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбекдай машҳур бўла олган эмас. Чунки Мирзо Улуғбек ўзининг маҳсулдор илмий фаолияти, маданият ва адабиётнинг равнақи учун жонбозлик кўрсатиши, бир қанча мусиқий оҳангларни ижод қилиши, хусусан, оламшумул «Зижи жадиди кўрагоний»ни (Юлдузлар жадвалини) яратиши билан жаҳон илми осмонида ўз юлдузини мангуликка нурафшон эта олгандир. Унинг буюк хизматларидан яна бири улкан қурилиш ишлари — илмий-таълимий, илмий-тадқиқот аҳамиятига эга бўлган иморатларни бунёд эттиришидир. Ана шундай иморатлардан бири ўрта асрнинг муқаддас илмий муассасаси — Мирзо Улуғбек расадхонаси ҳисобланади.

Жаҳон юлдузшунослик фанига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган «Зижи жадиди кўрагоний»дан ташқари, яна қанчалаб асарларнинг ёзилишига имкон туғдирган илмий марказ — расадхонанинг буёд этилиши Мирзо Улуғбек ташаббуси билан унда астрономия фани соҳасида олиб борилган муҳим илмий тадқиқотлар, бу ишда қатнашган айрим дошмандларнинг фаолиятлари олимлар томонидан ҳар томонлама ўрганилмоқда. Шунга қарамай баъзи илмий асар ва мақолаларда расадхонанинг кейинги асрлардаги тақдир мунозарали тарзда баён қилинади. Гўё у Мирзо Улуғбекнинг ўлдирлиши биланоқ буздириб ташланган ва харобага айланиб кетган эмиш.

Аммо кўпгина тарихий-адабий манбаларнинг маълумотлари бу фикрни исботламайди. Чунки, 1465—1469 йиллар орасида, яъни Мирзо Улуғбек ўлдирилганидан 15—20 йил кейин Самарқандда яшаган улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Мирзо Улуғбек ва унинг илмий фаолияти ҳақида сўз юритиб, қуйидаги машҳур мисраларни яратган эди:

Томурхон наслидин султон Улуғбек,

Ки олам кўрмади султон анингдек.

¹ Мақола раҳматли академик Воҳид Абдуллаев билан ҳамкорликда ёзилиб, аввал «Ленин йўли» рўзномасида (1971, 13 апрель), сўнг «Фаъ ва турмуш» ойномасида (1971, 6-сон) босилган.

Расадким боғламыш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Валек уя илм сори топти чун даст,
Кўзи олдинда бўлди осмон паст.
Вилиб бу наъвъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зижи кўрагоний».
Қиёматга дегинча аҳли айём,
Ёзарлар ошинг аҳкомидин аҳком.

Бу мисралар 1484 йилда ёзилган. Демак, Алишер Навоий Самарқандда бўлган вақтларда ва бу асарини ёзаётганида, яъни 1484 йилда расадхона мавжуд экан. Агар шундай бўлмаса, Алишер Навоий:

Расадким боғламыш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.

деб ёзмас эди.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг гувоҳлигича, Мирзо Улуғбек расадхонасининг биноси XV аср иккинчи ярмида ҳам мавжуд бўлган. Аммо бу даврда унда илмий-тадқиқот ишлари олиб борилармиди ёки йўқми, агар олиб борилган бўлса, қанақа олимлар бу ишда фаолият кўрсатган деган савол ҳозирча жавобсиз қолмоқда.

Айрим манбаларда XVI аср бошларида ҳам расадхонанинг мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотларни учратамиз. Ана шундай маълумотлардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» сидир. Бобур ўзининг бу асарида 1497—1498 йил воқеаларини қаламга олиб, Самарқанд шаҳри, унинг ўша даврдаги ҳолати ва иморатлари ҳақида фикр юритиб, Мирзо Улуғбек расадхонаси тўғрисида шундай ёзади:

«Яна бир олий иморати пуштан Кўҳак домонасида расаддурким, зиж битмакнинг слатидур. Уч ошёнлиқдур. Улуғбек Мирзо бу расад била «Зижи кўрагоний»ни битибдурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур».

Бу сатрлардан маълум бўладики, Заҳириддин Бобур XV асрнинг охирида расадхона биносини бузилмаган ҳолда кўрган. Хусусан, Бобурнинг расадхонаси «Ҳоло бу ...уч ошёнлиқдур» дейиши эса бунга шак-шубҳа қолдирмайди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи, 1565—1566 йилда ёзилган «Музаккири аҳбоб» тазкирасининг му-

аллифи Ҳасан Нисорий эса мазкур китобда Самарқанд тўғрисида гапирар экан, унда иморатларнинг кўплиги, жумлалан, султони шоҳид — Мирзо Улуғбек расадхонасининг гўзал ва ҳашаматли биносини ҳам алоҳида таъкидлайди: «(иморат) дар ў (яъни Самарқанд) бисёр аст. Ва аз жумла иморати ғарибаи расади жадиди султони шаҳид аст». Мазмуни: Самарқандда иморатлар кўп. Уларнинг ғаройибларидан бири марҳум султоннинг янги расадхонасидир.

Ҳасан Нисорийнинг фикрларини эътиборга олсак, унда XVI асрнинг 60-йилларида ҳам Мирзо Улуғбекнинг расадхонаси мавжуд бўлганлиги ойдинлашади. Бугина эмас, XVII асрнинг бошларида ҳам расадхонанинг қад кўтариб тургани ҳақида айрим ишоралар бор. Бу ишорани биз подир бир китобда ўқидик. Бу асар XVII асрнинг биринчи ярмида ёзилиб, ўша вақтда кўчирилган «Тухфат ус-сурур»дир. Музика назарияси ва унинг забардаст донишмандларини, моҳир ижрочиларни зикрга бағишланган бу рисоланинг муаллифи машҳур мусиқийшунос ҳофиз Дарвеш Али Чаңғийдир. У ўз асарида кўпгина мусиқийшунослар ва мусиқий асбоблар ижрочиларини тилга олиб машҳур олим ва шоир Шарафиддин Али Яздийни ҳам эслайди. Ана шу бўлимда Дарвеш Али Чаңғий Мирзо Улуғбекни ҳам тилга олиб ўтади. Унинг ёзишича Улуғбек расадхонани қандай шаклу андозада бино қилиш масаласи бўйича бобоси Амир Темурнинг тарихчависи Шарафиддин Али Яздийга мактуб билан мурожаат қилгани, Уни Язд шаҳридан Самарқандга келишга таклиф этгани ҳам баён қилинади.

Аммо кексайиб қолган Шарафиддин Яздий узоқ йиллар давомида истиқоматгоҳи бўлган Самарқандга келолмаган бўлса-да, Мирзо Улуғбекка қуйидаги рубонини ёзиб жўнатган экан:

Ангур хуш асту, оби ангур хуш аст,
Бозорчаи шаҳри Нишопур хуш аст.
Зинҳор Шарафзи Язд беруи нашави,
Овози дуҳул шунидан аз дур хуш аст.

Яъни:

Узум яхши-ю, унинг шарбати ҳам яхши,
Нишопур шаҳри бозорчаси ҳам яхши.

Шараф, сен Яздан кетолмасанг ҳам,
Ногора товушин узоқдан эшитиш яхши.

Дарвеш Али Чангийнинг изоҳ беришича, Мирзо Улуғбек бу рубоийни қиб, ундаги «духул-ногора» сўзига эътибор берган ва айлана—донра шаклида 1428 йилги ўзининг расадхонасини қурдирган экан. Бу ривоятми ёки ҳақиқатми эканини аниқлашни ҳозирча кейинга қолдириб, бизни қизиқтирган масалага диққат қилсак, унда расадхонанинг ногора шаклида бино қилдирилгани ва Дарвеш Али Чангийнинг уни кўрган киши сифатида ёзгани, расадхона биносининг XVII асрнинг биринчи ярмида ҳам мавжудлигига шубҳа қолмайди.

Шунингдек, XVII аср охирида ёзилиб, XVIII аср бошларида қайта таҳрир этилган Санд Роқим Самарқандийнинг «Тарихи касира» китобида Мирзо Улуғбекнинг кўпгина иморатлари барпо қилгани, жумладан, Самарқандда қурдирган мадрасаси устида ҳам сўз боради. Шуниси қизиқки, муаллиф XVIII асрнинг аввалида мадрасанинг мавжуд бўлганлиги ва унинг тўртта гўзал гумбази тўғрисида ҳам завқланиб ёзади. Аммо муаллиф Мирзо Улуғбек расадхонасининг бино қилингани унда Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқалар ишлаганини эслатса-да, расадхона биносининг ўша даврда мавжудлиги ҳақида ҳеч нарса демайди. Худди шу ўринда тахмин қилиш мумкинки, XVIII аср ўрталарида Самарқанддаги фатарот вақтида расадхона бузилиб, вайрон бўлиб кетган бўлса керак.

Бизга маълум манбаларда расадхона XV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асргача ишлагани ёки ишлагани ҳақида ҳеч қандай хабар учрамайди. Демак, расадхона XV асрнинг иккинчи ярмидан сўнг тарихий ёдгорлик сифатида, меъморчиликнинг ҳашаматли обидаси сифатида сақланиб қолган. Аммо турли сабабларга кўра, хусусан, унинг таъмир қилинишига эътибор берилмай қўйилгани туфайли аста-секин хароба ҳолга келиб қолган.

Ҳа, кейинги асрларда ўзаро тарафқашлик урушларининг зўрайиши туфайли ажойиб илмий муассаса—расадхона ачинарли аҳволга тушиб қолган. XVI аср ўрталарига келиб фақат расадхона эмас, балки бутун-бутун шаҳарлар, жумладан, Самарқанд ва Бухоро ҳам хароба ҳолатга келтирилган эди. Буни ўша мудҳиш воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган таниқли шоир Саъиди

Насафий ўзининг қуйидаги мисраларида очиқ баён этади:

Самарқанд як кўчан қоқ шуд,
Бухуро талли Хожа Исҳоқ шуд.

Яъни:

Самарқанд бир қоқ кўчага айланди,
Бухоро эса Хожа Исҳоқ тепалигига айланди.

Ана шундай вайроналиклар сабаб бўлиб, узоқ вақт давомида расадхонанинг ҳатто қаердалиги ҳам номаълум бўлиб қолган эди. XX аср бошларида, аниқроғи 1908 йилда тарихий ҳужжатлар асосида расадхонанинг ўрнини белгилаб, унинг қолдиқларини очган археолог В. П. Вяткин илм аҳли олдида улкан хизмат кўрсатди. Кейинчалик Оби Раҳмат ариғи ёнида расадхона қолдиқлари рўпарасида унинг гўзал макети қад кўтарди.

Расадхона олдида Мирзо Улуғбекка ҳайкал ўрнатилди. Таниқли рассом Чингиз Аҳмаровнинг мўйқалами билан безатилган «Юлдуз» таъмирати ҳам Мирзо Улуғбек хизматларини улуғлаб турибди.

СОҒАРЖ ВА СОҒАРЖИЙЛАР

Гўримири ёдгорлиги назардан ўтказилаётган пайтда унинг қарама-қаршисида қад кўтарган гумбазли иморатга кўзи тушган томошабинлардан бири: «Мен Самарқанд ҳақида, Гўримири ҳақида маълумотга эга бўлсамда, аммо ана у ёдгорлигининг тарихини яхши билмас эканман», деди. Шунла шу ердakilардан бири: «Бу ёдгорлик Рухобод дейилади ва Бурҳониддин Соғаржийга нисбат берилади, аммо «соғаржий»нинг маъносини билолмадим», деб жавоб берди.

Бу эпизод жаҳон бўйлаб шуҳрат таратган Самарқанднинг тарихи, меъморий ёдгорликлари; шаҳар ва унинг атрофидаги жойлар, номлар, у ерлардан етишиб чиққан олиму фозиллар, шоиру санъаткорлар ҳақида қанча ёзилса, шунча оз эканлиги, ёш авлодга тарих саҳифаларини эслатиб туриш фойдадан холи эмаслигини яна бир карра тасдиқлади. Зеро, ўтмишда авлод-

ларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий ёдгорликларни ўрганиш, уларга нисбатан бўлган қизиқ-ишни қондириш воситасида кишиларда ватанпарварлик ва умуммиллий ифтихор ҳиссиётларини юксалтириш ҳам назарда тутилади.

Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, «соғаржий» сўзи билан боғлиқ бўлган ва кўра олганимиз манбалардан йиғилган маълумотларни шарҳлашга уринишнинг муҳтарам ўқувчиларга бирор бир фойдаси тегар, деган умидда уларнинг диққатига қуйидагиларни ҳавола қилиш маъқул кўринди.

Қадимда Суғд—Сугдиёна деб аталган ўлканинг асосий шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд атрофида, хусусан, Оқдарё ва Қорадарё атрофида жойлашиб, Самарқанд Суғди, Пинсуғда ёки Сугди хурд—кичик Сугд номи билан машҳур бўлган, кейинчалик Миёнқол деб аталган мавзе ўзининг гўзал табиати, ораста русоқ ва туманлари, меҳмондўст халқи, шоир, олим ва санъаткорлари билан тарихда ўзига муносиб из қолдирган. Ҳозирги Оқдарё, Пойариқ, Иштихон, Каттақўрғон ҳамда Норпой, Пахтачи туманларида жойлашган Дабусия, Ванг, Офаринкент, Даҳбед, Хартанг, Иштихон, Доиж (ҳозирги Лойиш), Соғарж каби жойлар узоқ тарих давомида мавжуд бўлиб қолмай, балки манбаларда ўша даврларнинг ижтимоий-сиёсий, илмий ва маданий ҳаётида маълум из қолдирган мавзелар сифатида тилга олинади. Бу жойларнинг тарихини ўрганиш, у ерлардан етишиб чиққан олимларнинг фозиллар, шоирлар, санъаткорлар ҳақида сўз юритиш ўлка тарихини, Самарқанд вилояти туманларининг адабиёт ва маданият, илм ва санъат ривожига қўшган ҳиссаларини ёритиш ишига ҳамда ўлкашунослик учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, қадимги Дабусия ва унинг тарих саҳифаларидаги мавқен, ундан етишиб чиққан олимлар шоирлар ҳақида батафсил сўзлаш мумкин. Аммо ҳозирча XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида яшаб, ижод этган тарихчилардан бўлмиш Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» китобидаги қуйидаги сўзларни эслашнинг ўзи кифоя: «Дабусия Мовароуннаҳрда Суғдга қарашли бир шаҳарча. Бу ердан кўп илмли кишилар етишиб чиққан, жумладан 1040 йили вафот этган Абу Қосим Али ал-Ҳусайний ал-Дабусий шу ерликдир. Бу киши адабиёт, мантиқ ва фикҳ илмида пешқадам эди. Бу Бағдоддаги Низомий мадрасасида дарс берган».

Агар бу маълумотга XI асрда яшаб, инсоннинг ахлоқий камолоти масалаларидан баҳс этувчи асарларни ёзган Абу Зайд Убайдулло бин Умар бин Исо ал-Дабусийнинг номи ҳам қўшилса, унда фақат XI асрнинг ўзидаёқ ҳозирги Пахтачи туманида жойлашган Дубас қалъа—Дабусиянинг қанчалик муҳим мавзеъ эканлиги маълум бўлади. Яна, Ҳозирги Пойариқ туманидаги Исмоил Бухорий номи билан машҳур жой қадимда Хартаг деб аталган. Ёқут Ҳамавий ўзининг юқорида эслатганимиз асарида бу мавзени ҳам тилга олиб, унинг ҳақида шундай ёзган: «Хартаг—Самарқанддан уч фарсах масофада жойлашган қишлоқ. У ерда бутун дунёга машҳур Муҳаммад бин Исмоил ал-Бухорийнинг қabri бор. Ал-Бухорий Бухородан Самарқандга келаётганида хартаглик Абу Мансур Фолиб бин Жабраил ал-Хартагнийнинг уйига қўлган ва шу уйда вафот этган». Кўринадики, машҳур олим Муҳаммад бин Исмоил ал-Бухорийнинг Хартагга келиши ва Абу Мансур Фолиб бин Жабраил ал-Хартагний уйига қўнганининг ўзида ҳикмат кўп, яъни хартаглик Абу Мансур Фолиб ҳам ўзининг асарлари билан Муҳаммад бин Исмоил Бухорийдек забардаст алломаларнинг диққатини ўзига тортган, унинг томонидан эътироф этилган ва, шунинг туфайли, Муҳаммад бин Исмоил Бухорий Хартагга келган. Бас шундай экан, Хартаг IX—X асрларда илмий ва маданий ҳаётда из қолдирган фарзандлари билан маълум ва машҳур бўлган.

Бундай шарафга Иштихон ҳам, Даҳбед ҳам, Янгиқўрғон ҳам муяссар бўлганлар. Масалан, XIX асрда яшаган янгиқўрғонлик зуллисонайн шоир Вола ўз асарлари билан анча шуҳрат қозонган; XVI асрда яшаб ижод этган Аминий Даҳбедий, Зоҳид Даҳбедий ва Ҳошимий Даҳбедийлар соҳибдевон шоирлар сифатида танилган бўлсалар, Ҳофиз Абдулло Навмед Даҳбедий (XVI аср) эса ҳам шоир, ҳам музика илми билимдон сифатида обрў қозонган; Мулло Муҳаммад Даҳбедий деган хушхат котиб эса 1853—1854 йилда Алишер Навоий «Чор девон»ининг сайланмасини гўзал қилиб кўчириб, навоийхонларни мамнуъ этган.

Юқорида эслатилганидек, бу жойларни ўз ичига олган каттагина территория Суғд, сўнгра Миёнкол деб аталгани кўзда тутилса, унда Абу Ҳафс Суғдий, Ҳошимий Суғдий, Абу Бакр Суғдийлар, шунинг билан бирга ўзларига Миёнколий нисбасини қабул қилган Қосим

Коҳий, Завқий, Собит, Қатлий, Қурайший, Нозимий, Мино, Жонимуҳаммад Жоний, Мулло Убайдулло Субҳий каби шоирларнинг ҳамда Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Абдурахмон Жомий асарларни чиройли қилиб кўчирган Абдушкур бин Мулло Поянда Нажжор Миёнколий, Муҳаммад Худойқул Миёнколий, Мирзо Юсуф Миёнколийлар ҳам аслида ё Дабусиядан, ёки Каттақўрғон, Пайшанбе, Иштихон, Доғж, Ванг, Хартанг, Даҳбед ва Соғарж каби жойлардан бирида туғилиб, вояга етиб, ўзларига Суғдий ва Миёнколий нисбаларини лойиқ кўрмаганмикинлар, деган тахминни ҳам ўртага ташлаш ўринли кўринади. Чунки айрим далиллар бу тахминнинг асоссиз эмаслигидан гувоҳлик беради. Масалан, ХУ асрнинг иккинчи ярми ва ХУІ асрда яшаб, аввал Миёнколда, сўнгра Алшёр Навоий ва Абдурахмон Жомий раҳбарлик қилган Ҳдрот адабий муҳитида, ундан кейин эса Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн ва Акбар замонасида Ҳиндистонда ўз фозлиятини давом эттириб, турли жаирдаги асарлари билан шуҳрат қозонган Нажмиддин Муҳаммад Абулқосим Коҳий—Қосим Коҳий Миёнколдаги Кўфий қишлоғида туғилиб, Абулқосим Коҳий Миёнколий тарзида машҳур бўлган эди. Бу ҳолни устод Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тоҷик» (Москва, 1926, 118-бет) асарида, Ҳиндистон олими Ҳоди Ҳасан эса ўзининг Қосим Коҳий ҳаёти ва ижодига бағишланган монографиясида тасдиқлайдилар.

Шундай қилиб, авваллари Суғд, кейинчалик Миёнкол тарзида шуҳрат қозонган мавзеда Соғарж, баъзан Соғирж деб номланган аҳоли яшайдиган жой ҳам бўлган.

Соғарж ёки Соғирж сўзи чегарада жойлашган ер, жой маъносини англатган кўринади. Соғарж деб аталадиган мавзенинг бу маънога қандай алоқаси бор, дейилиши ҳам табиий. Бу саволга жавоб топмоқ учун қуйидагиларга эътибор қилинса, масала ойдинлашар, деган умиддамиз.

Х—ХП асрларга тегишли ёзма манбаларнинг маълумотига кўра, Самарқанддан 7 фарсах (тахминан 50 км) шарқда жойлашган Иштихон мустақил туман сифатида машҳур бўлиб, у шахристон, қўрғон—қалъа ва работга эга бўлган. Иштихон туманининг узунлиги беш кунлик, эни эса бир кунлик йўлни ташқил этган. Унинг шимолий-шарқий чегараси Соғарж деб аталади.

ган тоғлардан иборат бўлиб, туманинг яқинида жойлашган аҳоли яшайдиган жой ҳам Соғарж деб юритилган. Бундан кўринадикки, бир томонидан, Иштихон туманининг шимолий-шарқий чегараси ҳисобланган тоғлар Соғарж дейилган бўлса, иккинчи томондан, шу туманининг чегарасидаги қишлоқ ҳам Соғарж деб аталган. Ҳар икки ҳолатда ҳам Соғарж чегара жой маъносидан ишлатилган. Соғарж жойлашган қишлоқ координатларини аниқлаган олимларнинг уқдиришларича, Соғарж қишлоғи ҳозирги Янгиқўргондан 4 км масофада жойлашган бўлиб, унинг харобалари ўша жойдаги қабристон атрофида кўринармиш. Тўғри, бу маълумот XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод этган таниқли муаррих В. Л. Вяткин қаламига мансуб бўлиб, ҳозирги кунда анча ўзгарган.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, Янгиқўргон яқинида Сўганча қишлоғи бор. Бу қишлоқнинг номи Соғаржга яқин бўлса-да, кейинги текширишлар бу масалага аниқлик киритар, деган умиддамиз.

Сўғд ва Миёнокол тарихи билан шуғулланган олимлардан академик В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, О. Д. Чехович, М. А. Салоҳиддинова, Б. Аҳмедовларнинг манбаларга таяниб, таъкидлаганларидек, тарихда Соғарж қишлоқ, шаҳар, туман ва, ҳатто вилоят тарзида маълум бўлган. Жумладан, «Қандия» китоби муаллифининг таъкидлашича, УП—УШ асрларда Бухородан Самарқандга келиш йўлида энг мустаҳкам ва катта қалъа бу Соғарж қалъаси бўлган экан. («Баъд аз вилояти Бухоро қалъаи муаззамтар ва қалъаи Соғаржий набудаст»). Бундай ҳол узоқ тарих давомида Соғаржнинг Миёноколда тутган маққеидан—гоҳ ижтимоий-сиёсий ҳаёт марказига айланганидан, гоҳида эса чекка бир мавзе сифатида мавжуд бўлиб қолганидан далолат беради. Шунинг учун ХУИ—ХУП асрлардаги Соғарж ҳақида сўз юритган академик В. В. Бартольд ҳам, Б. Аҳмедов, О. Д. Чехович ҳам, М. Салоҳиддинова ҳам хусусан аштархонийлар даврида унинг маққеи анча ошиб кетганини таъкидлайдилар. Жумладан, Б. Аҳмедов шундай ёзади: «Соғарж—шаҳар даражасида бўлган қадимий, улкан қишлоқ бўлиб, Самарқанднинг ғарбий-шимолий тарафида (Иштихон ёнида), шаҳардан 5 фарсах масофада жойлашган. Ўша вақтда туман маркази...» Бундай фикрини ХУИ аср охирида Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан ёзилган «Шарафномаи Шохий» («Абдулло-

нома») китобида ҳам учратиш мумкин. Унда Соғарж гоҳ туман, гоҳида вилоят тарзида тилга олинади. (Жумладан, «Соғарж вилоятига қарашли Понуқ қўриғига келиб тушдилар»).

ХУП асрда ёзилган «Тарихи касира» китобида ҳам Соғарж вилоят тарзида эслатилиб, унинг Жавонмард Алихон ўғли Абулхайр султон ихтиёрида экани уқтирилган.

ХУП асрнинг яна бир тарихчиси Маҳмуд бин Вали эса ўзининг «Баҳрул-асрор» номли асарида Соғаржни катта шаҳарлар қаторига қўшган.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асарида келтирилишича, ХУП асрнинг бошларида Самарқандда яшаб, ижод қилган шоирлардан Камолиддин Биноийнинг Самарқанд халқи шевасида ёзилган бир ғазалида шундай байт борки, унда Соғарж ҳам тилга олинган:

Шаҳар даргаштам мусулмонс якам соғар надод,
Меравам Соғарч, бар шояд муғоч андар бувад.

Яъни: Самарқандда юрганамда менга ҳеч ким соғар тутмади (жуда қизиқ), энди Соғарж томон бормоқчиман, шоядки у ерда муғлар қолган бўлса керак.

Демак, ХУ аср охири ва ХУП аср бошларидаёқ Соғарж анча машҳур бўлган эканки, у шоирлар назмида ҳам тилга олинбди.

Шуниси ҳам борки, манбаларда Соғарж ҳақидаги маълумотлар тўлиқ эмас. Жумладан, унинг аҳолиси, деҳқончилиги, ҳушармандчилиги, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти кам ёритилган. Шунинг учун Хўжа Самандар Тирмизийнинг «Дастур ул-мулук»ида (ХУП аср) Бухоро хони Абдулазизхон даврида Соғарждаги қўзғолон тилга олинар экан, уни бостириш учун пойтахт Бухородан қўшин юборилгани уқтирилган экан, Хўжа Самандар Тирмизий қўзғолоннинг сабабларини ёзмаган бўлса-да, аммо феодал зулми, ҳақсизлик ҳаддан ошиб кетгач, Соғарж халқи унга қарши қўзғолон кўтарган бўлиши ҳамда қўзғолончилар сонининг кўп бўлгани сабабли уни бостириш учун пойтахтдан лашкар чақирилган бўлиши эҳтимолдан холл эмас.

Бундай маълумотлар қанчалик кўпайса, Соғарж ва унинг тарихи ҳақидаги тушунча доираси янада кенгайдди. Ҳозирча шунини қайд қилиш мумкинки, ХУШ—ХІХ асрлар давомида Соғарж Душанба қўрғон деб ҳам атал-

ган экан. XIX аср охирида Душанса қўрғоннинг маж-жудлигини тасдиқловчи айрим фактлар бор. Масалан, 1843 йилнинг март ойида Самарқанд тарихига доир «Қандиян хурд» деб аталган китоб Душанба қўрғон маъзендаги Гала Работ масжидида Муҳаммад Шариф бин Ражаббой сўфи Каттақўрғоний деган котиб томонидан кўчирилган. Бу китоб ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлэзмалар фондида сақланади.

Шундай қилиб, Соғаржийнинг Суғд ва Миёнколда асрлар давомида тутган маъқеини аниқлашда тарихчи ва олимларимиз янада самаралироқ шуғулланиб, асрлар қаърида яшириниб ётган кўлгина факт ва ашёи далилларни илмий муомалага киритсалар, айни муддао бўлур эди.

Ҳозирча кўра олганимиз маъбаларнинг маълумотига кўра Соғарж тумани фалсафа, адабиёт ва санъатнинг турли соҳалари билан шуғулланувчи фарзандларига ҳам эга бўлган. Маъбаларда Соғаржий илмий ўзинга қабул қилган Хожа Яҳё Соғаржий, Нажжор Соғаржий, Амир Абу Бакр Соғаржий, Бурҳониддин Соғаржий, Ҳажрий Соғаржий, Саъдулло Соғаржий, Боқи Муҳаммад Соғаржий, Мирзо Қосим Соғаржий каби ўнлаб фозил, олим, шоир, хаттот ва ҳунармандларнинг номлари учрайди. Шуниси ҳам борки, номлари тилга олинган Соғаржийлар турли ижтимоий табақа ва ғоявий йўналишга мансуб кишилардир. Шунинг билан бир қаторда уларнинг ҳаёти, илмий ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар старли бўлмаганидек, илмий-адабий мероси ҳам ҳозиргача тўла аниқланганича йўқ. Шунинг учун бизга маълум бўлган маълумотларни келтириш ҳам фойдадан холи бўлмас.

XII асрда янаб ижод этган Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Мажма уи-наводир» (Нодир ҳикоялар) асарида Амъақ Бухорий, Рашид Самарқандий, Али Шатранжий каби шоирлар қаторида Нажжор Суғдий номини ҳам тилга олган. Аммо бу шоирнинг таржимаи ҳоли ҳам, ижодий фаолияти ва мероси ҳам ҳозирча ҳар томонлама текширилмаганлиги сабабли кўпчиликка номаълум бўлиб қолмоқда. Унинг Нажжор дейилишидан келиб чиқилса, ҳунармандлардан эканлиги (нажжор—дурадгор) аниқланади ва ҳунармандлар доирасидан етишиб чиққан шоир сифатида ижоди устида ижодий-илмий текширишлар давом эттирилса, фойдадан

холи бўлмас эди. Еки ХУ асрда яшаб ижод этган, ёшлигида Мирзо Улуғбек билан танишган, кейинчалик Алишер Навоий ва Давлатшоҳ Самарқандийлар томонидан ҳурмат билан эслатилган олим ва шоир Шайх Озарий ўзининг 1436 йилда ёзган «Жавоҳир ал-асрор» (Сирлар гавҳари) номли асарида устод Амир Абубакр Соғаржийни тилга олиб, унга нисбатан бўлган эҳтиромини билдиради. Аммо устод Абубакр Соғаржийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар ҳам ҳозирча оз. Амир Абубакр Соғаржий қайси хизматлари ва илмий-адабий фаолияти учун устодлик даражасига кўтарилган, деган савол ҳамон жавобини кутмоқда. Бу гап Восифий томонидан «Бадосъ ул-вақое»да тилга олинган ХУ асрнинг биринчи чорагида олим ва фозил киши сифатида. Самарқандда танилган Саъдулло Соғаржий ҳаёти ва фаолиятига ҳам тегишлидир.

ХУ асрда яшаб ижод этган кишилардан Ҳажрий ва Иншонийлар ҳақида юқорида тилга олинганларга нисбатан кенгроқ маълумот бор. Жумладан, ХУ асрнинг иккинчи ярми ва ХУ асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий Самарқандийнинг 1605 йилда тузилган «Тазкират аш-шуаро» асарида учта Ҳажрий таҳаллусли шоирлар— Ҳажрий Сайрамий, Ҳажрий Бухорий, жумладан Ҳажрий Соғаржий ҳақида қуйидаги маълумот бор: (таржимаси) Ҳажрий Соғаржий номашҳур шоирлардандир. У кўпгина шаҳарларни кезиб, фозил ва билимдон кишилар билан учрашди, уларнинг билими ва фозилатларидан баҳраманд бўлди. Ҳажрий ўз шеърларига камтарлик ва фақирликни асосий мавзу қилиб олиб, бу ҳақда руқъалар ҳам ёзди. Шоир ўзи ҳам фақирликни ихтиёр қилиб фақирона умр кечирди. Ҳажрийнинг шоирлик таъби равон, сўзлари эса писандидадир. Бу газалини жуда яхши айтган:

Мурғи дил ошъён сари зулфи бутон гирифт

Чое нарафтааст, ки бозаш тавон гирифт.

Чун дида ашк рехт чаро дар дами нахуст,

Андасмае накард, ки хоҳад жаҳон гирифт.

Тирн ҳаданг ғамзан дилдўзи ёр нест,

Арушти ҳайрат аст, ки дил дар даҳон гирифт...

(Мазмуни: Кўнгил қуши гўзаллар зулфида уя қурди.

Энди уни у ердан қайтариб олиш жуда мушкул иш. Кўзлар бунн кўриб кўз ёшларини тўкдию, аммо аввалида кўз ёшларининг жаҳон юзини босишини ўйламади. Қаттиқ ўқлар кўнгул чокларини тикувчи ёр ғамзаларини эмас, балки кўнгулнинг бу воқеалардан ҳайратланиб, бармоқларини тишлаганига ўхшайди...).

Тўғри, бу маълумот ҳам тўлиқ эмас ва Ҳажрий Соғаржий ҳаёти, фаолияти, асарлари билан боғлиқ бўлган кўпгина масалаларни ойдинлаштира олмайди. Шундай бўлса-да, фақирликда умр кечириб, фақирлик мавзунда шеърлар ёзган шоир ҳақида анча маълумот беради.

Соғарждан етишиб чиқиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар, достонлар ёзган муаллифлардан бири Мирзо Қосим Соғаржийдир.

Мирзо Қосим Соғаржий XVI асрнинг биричи ярмида ўз даврининг табиқли муншийси, хушхат қотиби ва шоирликда ҳам куч синашган қобилиятли зиёлиларидан бўлмиш Ҳожа Муҳаммад Солеҳ Соғаржий онласида дунёга келган. Афсуски, Ҳожа Муҳаммад Солеҳ тармиан ҳоли ва ижодий фаолияти ҳақида ҳозирча маълумотга эга эмасмиз.

Мирзо Қосим эса ўз даврининг тақозасига кўра вога етгач, отасининг касбини—муншийлик ва котибликни давом эттириб, бу соҳада анча кўзга кўриниб қолган. Шундан сўнг шайбонийлардан бўлмиш Абдуллохоннинг муншийси—котиби вазифасини ҳам бажарган. Шунинг билан бир қаторда Мирзо Қосим шеърғўйликда ҳам мувоффақият қозониб, авваллари Мунший, кейинчалик эса Иншой тахаллуслари билан ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Мирзо Қосим фақат ғазал, қасида жанрларида ижод қилиш билан чекланмай, балки «Хусрав ва Ширин» номли достон ҳам ёзган. Аммо шуниси ҳам борки, унинг девони ва достони ҳозирча биз учун номаълум бўлиб келмоқда. Шунинг учун улардан намуналар келтириш ёки достоннинг мазмуни ҳақида сўз юритиш имкониятига эга эмасмиз.

Кўринадикн, Соғарж фақат шоирлари билангина эмас, балки олиму сайёаткорлари, зарринқалам ва донишманд хаттотлари билан ҳам танилган. Ана шулардан бири XVI асрда фаолият кўрсатган Боқи Муҳаммад бин Бобо Аҳмад Соғаржийдир. Боқи Муҳаммад настаълиқ хатини ёзишда анча машҳур бўлган. Ана шу хат билан кўчирган китобларидан бири тиббиётга доир

«Дастур ал-илож» (Табобат қўлланмаси) номли асардир. Мазкур асарнинг муаллифи Самарқандда яшаб, табиблиги туфайли анча шуҳрат қозонган хуросонлик Султон Али табиб бўлиб, терапияга доир «Дастур ал-илож» китобини 1526 йилда Самарқандда ёзган эди. Бу китоб ўша даврда ҳурматга сазовор бўлган асарлардан бўлганлиги ва унга бўлган эҳтиёжнинг катталиги муносабати билан Боқи Муҳаммад бин Бобо Лҳмад Соғаржий уни 1589 йили чиройли настаълиқ хати билан кўчирди ва олтин суви юкуртирилган унвои (китобнинг бошланишидаги безаклар) билан таъминлади. Мазкур нусха ҳозирда ЎзФА Абу Райҳон Беруний номдаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида авайлаб сақланмоқда. Демак, Соғарж ва соғаржийлар билан боғлиқ бўлган қатра-қатра материаллар йиғилаверса, Самарқанд вилояти тарихининг соҳифалари ҳам янги-янги далиллар билан бойиб бораверади.

Энди Бурҳониддин бин Алоуддин Соғаржий ва унинг мақбараси бўлмиш Руҳободга қайтайлик.

Бурҳониддин Соғаржий XIV асрда умр кечирган бўлиб, унинг таржимаи ҳолига доир айрим маълумотлар шу асрда яшаган Амир Саид Али Ҳамадонийнинг Бурҳониддин Соғаржийга бағишланган рисоласида келтирилган экан. Абдураҳмон Жомий ўзининг «Нафаҳот ал-унс» номли асарида Амир Саид Али Ҳамадоний ҳақида сўз юритиб, унинг талайгина асарлар муаллифи эканлигини ҳам таъкидлайди. Шунинг билан бир қаторда Амир Саид Али Ҳамадоний кўп шаҳарларга сафар қилиб, у жойлардаги машҳур кишилар билан суҳбатда бўлганини уқдиради Ана шу сафарлари вақтида Бурҳониддин Соғаржий билан ҳам учрашган. Албатта, Амир Саид Али Ҳамадоний рисоласида бундай учрашувлар ва Бурҳониддин ҳақидаги ҳикоялар афсонавий характерга эга. Бу ҳолни шу рисоладан фойдаланиб, Бурҳониддин Соғаржий ҳақида сўз юритган «Қандия» китобида ҳам учратиш мумкин. Бу китобда Бурҳониддин Соғаржий ҳақидаги маълумотлар муболағавий характерга эга бўлишидан ташқари бир-бирига унчалик боғланмайди ҳам. Шунинг учун бу китобдан Бурҳониддин Соғаржий ҳақида тўла маънода ишончли маълумотни топиш қийин. Жумладан, унинг туғилган йили, илмий-адабий фаолияти ва ҳоказо. Китобда Бурҳониддин Соғаржийнинг шайх сифатидаги фаолияти, кароматларига кўпроқ ўрин ажратилган, Умуман, ўз замони-

нинг шайхларидан саналган Бурҳониддин Соғаржий вафотидан сўнг унинг қабри устида XIУ асрнинг охирларида мақбара қурилган, фарзандлари, авлоди унда дафн этилган ва «Рухобод» номи билан машҳур бўлган.

Мъёморшунос олимларнинг фикрларига кўра, Рухобод ёдгорлигида XI—XII асрлардаги шу хилда бино қуриш анъаналари давом эттирилган. XU—XUI асрларда унинг атрофида масжид, ҳовуз ва дарвозахона қурилган. Мақбарага ғарб томонидан кириладиган катта эшик эса XIX асрнинг биринчи ярмида ўрнатилган. Унинг тарихи эшикда битилган шеърий парчада баён этилган.

Бурҳониддин Соғаржий авлоди орасида илму шоирликда анча танилганлар ҳам етишиб чиққан. Жумладан, XU асрда яшаб ижод этган Муҳаммад Содиқ Ҳалвой Самарқандий ана шундай кишилардан биридир. Мутрибий Самарқандий ўзининг тазкирасида Муҳаммад Содиқ Ҳалвой, унинг фазилатлари, шоирлик ва олимликдаги қудрати ҳақида тўлқинланиб сўз юритади. Жумладан, «Муҳаммад Содиқ Ҳалвой—ажойиб ширинкалом ва хушмуомала киши. У фақирлар ва шоирлар аҳволидан ҳамиша хабардор бўлар, қадршunosликда эса замонасининг ягонаси эди. Яхши таъби соҳиби бўлиб, шоирлик санъатининг ҳамма соҳаларида зулфунун эдилар. Девон тузган, турли илмларга доир китоб ва рисоалари ҳамда арабча асарлари бор... Бу каминанинг (яъни, Мутрибийнинг) камолот даражасига кўтарилгани учун жуда кўп ғамхўрлик қилганлар. Мен бу зотнинг яхшиликларини ҳамиша эҳтиром билан эслайман. Умри 80 ёшдан ўтгач, вафот қилди. Қабри Ҳежа Муҳаммад Абдуи Дарун мозори ёнидадир».

Шундай қилиб, Соғарж ҳам, соғаржийлар ҳам узоқ асрлар давомида ижтимоий-сиёсий ва илмий-маданий ҳаётда маълум из қолдириб, тарих саҳифаларидан ўзларига муносиб ўрни эгаллаганлар. Шунинг учун Самарқанд адабий-илмий муҳити тарихи ҳақида гап кетар экан, унинг атрофидаги Каттакўрғон ва Ургут олиму шоирлари каби Соғарж ва, умуман, Миёнкол адибу фозиллари тўғрисида ҳам батафсил мулоҳазалар билдирилса, тарихнинг кўпгина саҳифаларини ёритиш, ёш авлодни тарбиялаш ишига ҳам хизмат қилган бўлур эди. Шунинг билан бир қаторда бу иш Самарқанд адабиётшуносларининг ўлка адабиётшунослиги соҳасида

қўлга киригган мувоффақият ва анъаналарини ҳам давом эттирган бўлур эди.

ХОЖА АХРОР ТАРИХИ

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ шеким муршиди офоқ эрур.

Алишер Навоий

Мозий тарихга назар ташлаганда жуда кўн ҳодиса-воқеалар, тарихий шахсларга дуч келиш мумкинки, уларга баҳо бериш ёки улар ҳақида мулоҳаза юритишда ҳар хиллилик, баъзан эса қарама-қаршиликларни кузатиш мумкин. Ана шундай тарихий ҳодиса ва шахслардан ўрта аср фалсафий ва бадий тафаккурида мавжуд бўлган тасаввуф ҳамда унинг вакиллари Хожа Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёрлар билан бир қаторда Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрори Валиларни эслатиш лозим. Юқорида номлари тилга олинганлар, жумладан Хожа Аҳрор ҳақида кўпгина ривоят, тўқима ва уйдирмалар мавжудки, агар уларга ҳолисона ёндашилмаса ҳамда уларга баҳо беришда адолат мезони қўлланилмаса, ғайри ҳақиқий хулосаларга келиш ҳеч гап эмас.

Хожа Аҳрор... Нега бу ном беш асрдан бери тиллардан тушмайди? Нега унинг ҳақида ҳар хил мулоҳазалар ёзилиб келинди? Қим у?

Маълумки, Хожа Аҳрор тўғрисида замонасидан бошлаб, бизнинг давримизгача китоблар, мақолалар ёзилди, бадий асарларда эса унинг сиймоси тасвирланди. Аммо айрим илмий ва бадий асарларда Хожа Аҳрор ниҳоятда тескаричи, илм-маърифатнинг душмани, ҳатто Мирзо Улуғбек фожиясининг сабабчиси, унинг Самарқандда қурилган машҳур расадхонасини буздирган, ундаги илмий кучларни қувғин қилган шахс сифатида талқин этилди.

Шунча гап-сўз бўлишига қарамай, халқ орасида Хожа Аҳрорнинг обрў-эътибори баландлигича қолаверди. Унинг мақбарасини табаррук тутувчи зиёратчиларнинг сонини камаймади. Наҳотки, халқ «қотил» ва «жоҳил»ни бир неча ўн йиллар эмас, балки бир неча юз йиллар давомида шунчалик эъзозласа?! Бунга қўшимча равишда ўз даврининг улуғ мутафаккир ва шоирлари—Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ҳамда забардаст

Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар нега Хожа Аҳрорни ўзларининг маънавий пирлари—муршидлари сифатида эҳтиром қилардилар, унга бағишлаб асарлар битардилар, унинг асарларини ўзбек тилига ўғирардилар?! Еки бу улуг алломалар унинг кимлигини биймасми эдилар?! Буни эса ниҳоятда қизиқ! Яна қизиғи шундаки, хорижий Шарқ ва Ғарб олимлари асарлари кўздан кечирилса, унда Хожа Аҳрор ҳақида самимият билан сўз юритилганликнинг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, Афғонистоннинг таниқли олими Абдулҳай Ҳабибий ўзининг 1965 йилда эълон қилдирган «Жомий тариқати» номли мақоласида «Саъд Қошғарий ва Хожа Аҳрор ўз асрининг улуг руҳий пешволари эдилар», — деб уқдирса, инглиз шарқшуноси Чарлз Амброуз Стори ўзининг «Форс адабиёти» номли машҳур асарида уни «йирик вали Убайдуллоҳ Аҳрор» деса, чех олими Феликс Тауэр «Хожа Аҳрор номи билан шуҳрат қозонган туркистонлик табаррук авлиё, нақшбандия сулуқининг шайхи Носируддин Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Шошӣй», — тарзида эҳтиром ила тилга олган.

Кўринадики, Хожа Аҳрорга бўлган муносабат, унинг ҳақида сўз юритиш бир хилда бўлмаган.

Аслида Хожа Аҳрор ким эди?

Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрор шахсияти, фаолияти ва асарлари ҳақида ўз замонасидаёқ бир неча мақомотлар—асарлар яратилган эди. Жумладан, Хожа Аҳрорнинг куёви Абдулаввал томонидан тузилган «Масмуот», яқин сафдоши ва дўсти Муҳаммад Қози Шошӣйнинг «Силсилат ул-орифин», муҳлисларидан Али Сафӣйнинг «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» каби асарларини эслатиш мумкин. Кейинги асрларда ҳам Хожа Аҳрор ҳақида мақомотлар битилган. Бу манабалар Хожа Аҳрор тўғрисида сўз юритган тадқиқотчилар томонидан фойдаланилган бўлса-да, ammo унинг ҳаёти ва фаолияти ҳар томонлама ёритилган деб бўлмайди. Шунинг учун биз Хожа Аҳрорнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида мулоҳаза юритишда асосан унинг энг яқин сафдоши, Хожа Аҳрор ҳаётининг сўнгги ўн йилида (1480—1490 йиллар) унинг билан бирга бўлган Муҳаммад Қози Шошӣйнинг (вафоти 1515 йил) асарига таянишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Чунки Хожа Аҳрор бир суҳбат давомида Муҳаммад Қозига мурожаат қилиб, агарда ҳеч нарса ёзмасанг ҳам, биз (Хожа Аҳрор) билан Хожа Мавлоно орамизда бўлган воқеани, албатта, ёзгил, деб айтган

эканлар. Шундан сўнг Муҳаммад Қози муршиди ҳақида бир китоб ёзиш ниятини кўнглида тугиб, бу ниятни Хожа Аҳрор вафотидан сўнг амалга оширади ва унга «Силсилат ул-орифин ва тазкират ус-сиддиқин» деб ном қўяди. Муҳаммад Қозининг таъкидига кўра, асарда Хожа Аҳрорнинг ўзидан ҳамда унинг билан яқин муносабатда бўлганлардан эшитган воқеа-ҳодисалар, ҳаёти ва фаолиятининг лавҳалари, турли масалалар бўйича билдирган фикру мулоҳазалари ва китоб муаллифи бевосита шоҳиди бўлган воқеалар баёни ўрин олган. Китобнинг турли вақтда кўчирилган қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, биз унинг 915 ҳижрий—1510 милодий йилда Бухорода Амирий ибн Хожаги Низомий Балхий томонидан настаълиқ хати билан кўчирилган, аслида самарқандлик донишманд отахон раҳматли Абдулҳамид Пўлодий шахсий кутубхонасига тегишли бўлиб, лутфан бизга тўхфа қилинган, ҳозирча илмий жамоатчиликка номаълум қадимий нусхасидан фойдаландик.

Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрорнинг таржимаи ҳолига доир шунинг эслатиш лозимки, «Силсилат ул-орифин» китобида Хожа Аҳрор таржимаи ҳолининг ҳамма томонлари тўлиқ ёритилган деб бўлмайди. Шундай бўлса-да, асардаги маълумотлар кўпгина масалаларни оидинлаштиришга хизмат қила олади. Унда келтирилишича, Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрор 806 ҳижрий йилнинг рамазон ойида, яъни 1404 милодий йилнинг март ойида Шош—Тошкентда дунёга келган. Хожа Убайдуллоҳ отаси Хожа Маҳмуднинг аждоди Муҳаммад Номий Бағдодийга бориб етар экан. X асрда яшаган Муҳаммад Номий шу даврда Шошнинг машҳур уламоларидан бўлиши Абубакр Муҳаммад Қафқол Шошийнинг шўхратини эшитиб, Бағдоддан Шош—Тошкентга келиб, унда сабоқ олади ва Шошда турғун бўлиб қолади. Хожа Убайдуллоҳнинг отаси ана шу хонадон фарзандларидан-эди. Хожа Убайдуллоҳнинг онаси Хожа Довуднинг қизи бўлиб, Хожа Довуд эса Шайх Хованди Тахур (Шайхонтаур) нинг ўғлидир. Шайх Хованди Тахурнинг отаси эса Баҳоваддин Нақшбанднинг ҳурмат ва эҳтиромига сазовор бўлган шайхлардан Умар Боғистонийдир. Хожа Убайдуллоҳнинг болалик ва ёшлик даври Тошкентда ўтган. У ўша замон удумига кўра, мактабга борган, турли китобларни мутолаа қилган ҳамда тошкентлик алломаларнинг, хусусан Абубакр Қафқол Шоший, Шайх Хованди Тахур, шайх Зайноддин Кўйиорифонларнинг

ҳаёти ва фаолияти билан кўпроқ қизиққан, уларнинг мақбараларини доимо зиёрат қилиб турган. Кейинчалик хожа Убайдуллоҳ бу зиёратлардан олган таассуротини шундай ҳикоя қилган: «Ёшлигимда ҳазрати шайх Абу-бақр Қафқолнинг нурли мазорини зиёрат қилганимда ҳазрати Исони туш кўрдим. У ҳазрат менга илтифот қилиб, шундай дедилар: ғам ема, сенинг тарбиянгни биз ўз зиммамизга олганмиз... Ҳазрати Исо каминани ўз тарбиялари остига олганликлари туфайли бу фақирда ўлган қалбларни тирилтириш сифати аён бўлди...»

Хожа Убайдуллоҳ вояга етаётган онла аъзолари ўз замонининг маърифатли кишилари эдилар. Жумладан, унинг тоғаси Хожа Иброҳим мадраса таълимини олган, асрнинг Сайид Шариф Журжоний каби забардаст алломаларидан баҳраманд бўлганлардан бири эди. Шунинг учун у жияни—Хожа Убайдуллоҳнинг ҳам ўқиниши давом эттиришичи истар ва уни бу ишга рағбатлантирарди. Бу ҳақда Хожа Убайдуллоҳ шундай ҳикоя қилади: «Тоғам менинг ўқиниши давом эттиришимни ниҳоятда истардилар. Шу мақсадда у киши мени Шошдан ўзлари билан бирга Самарқандга олиб келдилар». Бу воқеа Хожа Убайдуллоҳнинг 23—24 ёшлигида, яъни 1427 йилда содир бўлган. Хожа Иброҳимнинг жиянини Шошдан Самарқандга олиб келиши бежиз эмасди. Чунки бу даврда, яъни Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилаётган вақтда Самарқанд Мовароуннаҳрнинг илм ва адабиёт маркази сифатида шуҳрат таратган эди. Мирзо Улуғбек қурдирган мадраса ва расадхона ҳамда Сароймулкхоним—Бибихоним мадрасаси, Фирузшоҳ, Амир Шоҳмалик, Мавлоно Қутбиддин садр мадрасалари, шайх Абуллайс хонақоҳларида кўпгина толиби илмлар ўша даврнинг машҳур алломалари—Салоҳиддин Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Самарқанд аълами уламоси (олимларнинг донишманди) мавлоно Фазлуллоҳ ибн Абдулвоҳид Абуллайсийлардан сабоқ оларди; бунда мавлоно Саккокий каби шоирлар ижод қиларди, машҳур уламолардан бўлмиш Саъдиддин Қошғарийлар яшарди. Хожа Убайдуллоҳ ана шу шаҳарга келгач, тоғаси Хожа Иброҳим уни мавлоно Қутбиддин садр мадрасасида жойлаштиради ва кўп мутолаа қилиш зарурлигини уқдирарди. Аммо Хожа Убайдуллоҳнинг саломатлиги бунинг амалга оширишига имкон бермасди. Чунки шу вақтда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий хонақоҳида яшаётган мавлоно Саъдиддин Қошғарий билан

яқин муносабатда бўлган Хожа Убайдуллоҳ унинг ҳасба (тиф) касалига чалинганлиги ва қаровчиси бўлмаганлигини билгач, шифо топгунига қадар Саъдиддин Қошғарийга қарашиб туради. Натижада Саъдиддин Қошғарий тузалади-ю, касаллик Хожа Убайдуллоҳга ўтиб, у ётиб қолади. Касалликдан тузалса ҳам, аммо жуда камқувват эди. Бу аҳволни тоғасига айтгандан сўнг, у Хожа Убайдуллоҳга қараб, «мен бунчалигини билмаган эканман, бундай бўлса, қай тарзда машғулот қилмоқчи бўлсанг, ўзинг биласан», —деб айтади. Шундан сўнг Хожа Убайдуллоҳ ўқишни мадраса дастури асосида эмас, балки мустақил тарзда давом эттиради. Ўзи шундай дейди: «Бизнинг мадрасадаги таълимимиз «Масобеҳ» ниц бир варагини ўқишдан нарига ўтмаган». Бунда тилга олинган «Масобеҳ» Абу Муҳаммад ал-Хусайн бин Масъуд ал-Фарроий ал-Марваррудий ал-Бағдодийнинг (вафоти 1122 милодий йили) пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадислари тўплами бўлмиш «Масобеҳ ул-сунна» номли китобидирки, ўша вақтларда у мадраса дастуридаги китоблардан бир эди. Бу мулоҳазалар Хожа Аҳрорнинг мадрасадаги таълими оз бўлганлигига ишора бўлиб, кейинчалик унга таъна тошини отганларга берилган жавобга ўхшайди. Хожа Аҳрорнинг яна бир мулоҳазаси борки, ундан мадрасадаги таълим усулидан унча рози эмаслиги билинади ва, шунинг билан бирга, уни яхшилаш соҳасидаги таклифларни ҳам қамраб олади. Бу ҳақда Муҳаммад Қозин қуйидагиларни келтиради: (Хожа Аҳрор) айтур эрдиларким; ёшлар таҳсил билан шуғулланганда уларнинг вақти наҳву сарф (морфология ва синтаксис) қондаларини ўрганишга сарф бўлади. Қандай тadbир кўрмоқ лозимки, уларнинг зеҳни ўзгармай, ғализлик пардасига ўралмай қолса? Акобирлар айтмишдурларким, бунинг тadbирини шуки, устод таълим ва шарҳ беришдан (яъни, наҳву сарф қондаларига) сўнг бу олий тоифанинг (тасаввуф аҳлининг) сўзлари ва эвқу шавқ келтирувчи ўғитларидан келтириб, уларга амал қилишга тарғиб этмоғи даркор. Шундай қилинганда ёшларнинг зеҳни койинмайди ва ўтқирлиги сақланади».

Бу таклифлар Хожа Аҳрорнинг ҳаётини шажрибалари ошган вақтда ўртага ташланган бўлса-да, унда унинг толиби илмлик давридаги кузатувлари натижалари ҳам умумлаштирилган кўринади. Шулар сабаб бўлган бўлса керакки, Хожа Убайдуллоҳ кўпроқ мустақил

мутолаа ва уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан баҳраманд бўлишга интилдди. Шу мақсадда Хожя Убайдуллоҳ бу даврда Самарқандда бўлган машҳур уламо Саъиддин Қошғарий (вафоти 1456 йили, Ҳирот) ва Самарқандга келган Амир Сайид Қосим Анворнинг (туғилган йили—1356, вафоти—1434) суҳбатларидан баҳраманд бўлди.

Амир Сайид Қосим Анвор шоир ва файласуфлардан бўлиб, у Хуросон ва Мовароуннаҳрда маълум ва машҳур эди. «Саволу жавоб», «Илм баёнида», «Сўфийлар истилоҳидаги юз мақом», «Ҳавроня рубойисининг шарҳи» каби рисолалар, шеърлар девони ва «Анис ул-орифин» номли маснавий унинг қаламига мансуб асарлардир. Амир Сайид Қосим Анвор Самарқандга биринчи марта Амир Темур ҳаётлиги вақтида келган, унинг қабулида бўлган ва бу учрашувдан олган таассуротлари «Амир Темурни кўрганлигим баёни» номли маснавийсида тасвирлаган эди. Кейинчалик у Ҳиротда яшаб, ижод этди, кўпгина эркин фикрловчилар унинг мухлис—муриди бўлдилар. 1427 йили Хуросон ҳокими Шохрух мирзо масжиди жомеъда эканида сиров унга суиқасд қилиб, ярадор қилади. Шохрух мирзо ва умаролари бу ишда Амир Сайид Қосим Анворнинг қўли бўлиши мумкин деган шубҳа билан уни Ҳиротдан сургун қиладилар. Шунда Амир Сайид Қосим Анвор Самарқандга келади. Улугбек мирзо томонидан яхши кутиб олиниб, Амир Шохмалик мадрасаси ҳужраларидан бирида жойлаштирилади. Бу унинг Самарқандга иккинчи набат келиши эди. Хожя Аҳрор унинг зиёратига борганини шундай ҳикоя қилади: «Эшитдимки, ҳазрат Амир Қосим инайх Абуллайс ҳаммомига борибдилар. Мен маълум Қутбиддин мадрасасида эдим. Ҳазрат Амир Қосим суҳбатларига мушарраф бўлмоқ учун йўлга чиқдим. Ҳазрат ҳаммомдан чиқиб, тахти равонга ўтирдилар ва тўрт киши уни кўтариб борарди... Мен тахти равоннинг бир поясини елкамга олиб... Амир Шохмалик мадрасасигача кўтариб бордим... Амир Сайид Қосим Анвор тахти равондан тушганларидан сўнг ҳазратнинг одамлари менга мурожаат қилиб, айтдиларки, сен бу хизматнинг билан одамийлар қаторига қўшилдинг. Амир Қосим Анвор ҳузурига кирдим. Сўрадилар: «Бобу, отинг нади? Дедим: Убайдуллоҳ... Айтдилар: буюргил!».

Хожя Убайдуллоҳ Сайид Қосим Анворда яхши таас-

сурот қолдиради. Шунинг учун Сайид Қосим ўзининг ҳаммаслақларидан бири бўлмиш Мавлоно Фатҳуллоҳ Табрезий билан қилган суҳбатларидан бирида унга шундай деган экан: «Агар сен саодатга эришмоқни истасанг, бу туркистонлик йиғит (Хожа Убайдуллоҳ) этагини маҳкам тутгил. Чунки у замоннинг аъжубаси бўлиб, унган кўпгина ишлар содир бўлгусидир». 71—72 ёшли Қосим Анвор томонидан 24 яшарли Хожа Убайдуллоҳга нисбатан билдирилган бу муносабат, берилган баҳо диққатга сазовордир. Сайид Қосим Анвор Хожа Убайдуллоҳни яқин тутиб, кўпгина масалалар бўйича унинг фикрини билишни истар ҳамда одамларни таниш масаласида унга маслаҳатлар берар экан. Жумладан, бир суҳбат вақтида шўхоят мутакаббир бўлган бир олим ҳақида билдирган фикрларини Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрор шундай эслайди: «Ҳазрати Сайид (Қосим Анвор) асрининг фозилларидан бўлмиш Хожа Али Чокардизағийнинг ўзига бино қўйгани ва такаббурлигидан ҳайратда қолиб, шундай дер эдилар: «Бобу (яъни, эй ўғлим), бу Хожа Али на мунча кеккаймаса?!»

Шундай қилиб, Хожа Убайдуллоҳ тоғаси Хожа Иброҳим билан Самарқандга келиб, мадрасада ўқий бошлайди, аммо саломатлиги туфайли уни давом эттира олмайди. Шундай бўлса-да, мустақил мутолаа ва ўша замоннинг Самарқанддаги машҳур олимлари билан суҳбатлар қилиш усули билан ўз билимларини кенгайтиради. Хожа Убайдуллоҳ ўзига маънавий пирни топишга интилади. Шу ният уни 1428 йили Самарқанддан Ҳиротга бошлаб боради. Хожа Убайдуллоҳ Ҳиротда 4—5 йил (1428—1432—33 йиллар) бўлиб, у шаҳардаги шайх Баҳоваддин Умар, шайх Зайниддин Хавофийлар суҳбатларида қатнашди, аммо улардан шайх Баҳоваддин Умарга кўпроқ мурожаат қиларди. Чунки у ўзининг камтарлиги, халқ билан очиқчасига ва самимий мулоқот қилиши билан Хожа Убайдуллоҳга ёқиб қолган эди. Ундан нақшбандия тариқати бўйича кўп та билим олди. Аммо шайх Баҳоваддин Умарни маънавий муршид—пир сифатида қабул қилган эмасди. Бунинг сабаби шундаки, унинг билан қилган суҳбатлар давомида Хожа Убайдуллоҳ ўзини банд қилган муаммони ҳал қилишга эриша олмаган эди. Бу муаммо эса унинг она томонида бобоси шайх Хованди Таҳурга отаси шайх Умар Боғиетопий айтган қуйидаги сўзлар маънини чақ-

ниш муаммоси эди. Шайх Умар Боғистоний ўғли—Шайх Ховони Тахурга шундай деган экан: «Тахур, мулло бўлма, шайх бўлма, сўфи бўлма, мусулмон бўл». Бунда қандай ҳикмат бор? Мулло, сўфи ва шайх мусулмон эмасми? Унда мусулмон ким? Бу ва шунга ўхшаш саволларга Хожа Убайдуллоҳ жавоб топишга интиларди. Шу мақсадда у 1432—33 йилларда Чағониён (ҳозирги Сурхондарё ва қисман Қашқадарё) вилоятининг Хулиғуту мавзеида тургувчи, Хожа Баҳоваддин Нақшбанднинг шогирди мавлоно Яъқуб Чархий (вафоти 1447 йил) қошига келади, ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрганади ҳамда унинг «Рисолаи унсия»сини мутолаа қилади. Хожа Убайдуллоҳ Мавлоно Яъқуб Чархий сийрасида ўзи интиланган маънавий пирни кўриб, уни муршид сифатида тан олади. Шундан сўнг муршидининг унга «оқ йўл» тилаганига мушарраф бўлиб, Шош—Тошкентга қайтади ва деҳқончилик билан ҳам шуғулланади. Шунинг учун муҳолифлари уни «қишлоқий шайх» деб менсимасдилар. Бу ҳол, хусусан, шошлик уламо Мир Жамолнинг унга нисбатан муносабатларида кўзга ташланар экан. Хожа Убайдуллоҳнинг Шош даври фаолияти ҳақидаги маълумотлар оз. Хожа Адҳор Мирзо Улуғбекнинг куёви Мирзо Абдулло (1450—51 йиллар) ҳукмдорлиги даврида подшоҳ (Мирзо Абдулло) қабулида бўлиш нияти билан Самарқандга келган, аммо ниятига эриша олмай, Шошга қайтган. Мавлоно Дарвешнинг гувоҳлик беришича: «Султон Абу Саъид мирзо ҳоқимлиги бошлангач, подшоҳ ҳазрати Хожа Убайдуллоҳни Тошкентдан Самарқандга кўчиртириб келтирди. Хожа Убайдуллоҳ Самарқандга кўчиб келганда биринчи бўлиб биз у ҳазратнинг мулоқотларига мушарраф бўлдик».

Хожа Убайдуллоҳ 1451—52 йилларда Самарқандга кўчиб келгач, унинг обрў ва мартабаси тезда ошиб кетди. Бу ҳол 1454 йилда сотиб олинган ҳсвли васиқасида яққол кўзга ташланади. Чунки унда Хожа Убайдуллоҳ олий мақом, илоҳий сирларнинг орифи ва мазҳари, давлат ва дин шарафи каби унвонлар соҳиби ҳамда фуқаро ва аксбирлар пуштипаноҳи сифатида тилга олинади. Қизилги шундаки, Хожа Убайдуллоҳнинг бундай юксак мартабалар соҳиби эканини шу васиқани тасдиқлаган замонасининг аълами уламиси Хожа Фазлуллоҳ ибн Абдулвоҳид Абуллайс: «Шундай. В—оллоху аълам», —деб эътироф этган.

Шундай қилиб, Султон Абу Саъид мирзо ва унинг ўғли Султон Аҳмад мирзо ҳукмронликлари даврида Хожа Убайдуллоҳнинг мавқеи баланд эди. Юқорида эслатилганидек, уни фуқаро ва ақобирлар пуштипаноҳи деб билардилар. Бунинг сабаби шундан иборатки, биринчидан, Хожа Убайдуллоҳ ўша даврда халқ оmmasи орасида эътибор қозонган нақшбандия—хожагон тариқатининг асосий йўналишини шундай белгилаган эди: «Хожагон тариқати дарвешларнинг удуми шундан иборатки, улар ўзларининг барча ҳимматларини бирор бир иш билан машғул бўлишга сарф қиладилар... Айтибдурларким, Халойиқнинг ҳақ субҳонаҳуга эришиш воситаси уни эслаши даражасига боглиқ бўлса-да, аммо унинг энг-яхши йўли бир мусулмон кўнглини хурсанд қилмоқдан иборатдир. Хожаи жаҳон Абдуллоҳиқ Гиждувонийнинг табаррук сўзларидан бири будур:

Дари хилват банду дари сўҳбатро кушой,
Дари шайхиро банду дари ёрро кушой.

Мазмуни:

Хилват эшигин ёпгилу сўҳбат эшигин оч,
Шайхлик эшигин ёпгилу ёрлиқ эшигин оч!»

Афғонистоннинг машҳур олими Абдулҳай Ҳабибий худди шу масалани изоҳлаб, қуйидагича ёзган: «Хожа Аҳрорнинг сўзларидан маълум бўладики, нақшбандийлар одамларга ижтимоий жиҳатдан фойдали бўлган роҳат ва хурсандчилик бағишлаш каби олийжанобликни гўзал ахлоқ деб билардилар».

Шунинг билан бирга Хожа Аҳрорнинг қуйидаги сўзлари ҳам унинг ҳаракат дастури тарзида тушуниларди: «Агар биз шайхликни бўйнимизга олсак эди, унда биронта шайх мурид топа олмасди. Аммо бизга бошқа масъулият, яъни мусулмонларни зolimлар зулмидан ҳимоя қилиш вазифаси юклатилган. Ана шуни амалга ошириш ва мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида подшоҳлар билан мулоқотда бўлиб туриш, уларнинг ишончини қозониш лозим... Агар машойиқлар ўз вақтларини аяб, бу ишга эътибор қилмаган бўлсалар, биз фуқаро учун ўз вақтимизни аямаймиз». Бу сўз ва ҳаракат маромномаси Хожа Убайдуллоҳнинг ўз бобокалони шайх Умар Боғистонийнинг ўғлига—шайх Хованди

Тахурга айтган ҳикматли сўз мазмунини, яъни мусулмон бўлмоқ—фукаро манфаатлари учун яшамоқ эканлигини ўзи учун кашф қилганидан далолат беради. Унинг фаолиятидаги кўп масалаларни шу жиҳатдан тушунимоқ ва шарҳламоққа тўғри келади.

Чунончи, бу даврга келиб, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида Хожа Убайдуллоҳга қарашли мол-мулк, ер ва катта бойликлар майдонга келади. Буларнинг айрим қисми сотиб олинган бўлса, айримлари назр қилиш йўли билан унинг номига ўтказилган. Деҳқонларнинг ихтиёридаги ерларни Хожа Убайдуллоҳ номига ўтказилиши—назр қилинишининг сабабларидан бири шунда эдики, Абу Саид мирзонинг фармони билан Хожа Убайдуллоҳга қарашли ер ва мулкдан ушр (ўндан бир) миқдорда солиқ олинарди, холос. Бошқаларнинг Ёр ва мулкларидан эса унга кўшимча яна бошқа солиқлар ҳам ундириларди. Бу эса деҳқонларни ниҳоятда қийин аҳволга солиб қўярди. Шунинг учун кўпчилик деҳқонлар ерларини Хожа Убайдуллоҳга назр қилиш билан унинг номига ўтказардилару, ўзлари ўша ерларда ишлашни давом эттирардилар. Бунинг натижасида улар ортиқча солиқлардан халос бўлишарди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида қўйидагича ёзганлари ҳам шу маънода бўлса керак: «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг мутааллиқларигакам, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин адарнинг ҳимояти била зулм ва таадидин халос бўлурлар эрди». Хожа Убайдуллоҳ ўз ихтиёридаги ер ва мулкдан келадиган даромадларни эса халқ бошига солинган ортиқча солиқларни тўлашга, мадраса, масжид, хонақоҳ ва бошқа хил қурилишларга сарфларди. Мисол, Умар Шайх Мирзо Шош аҳолисидан 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганда, Хожа Убайдуллоҳ бу солиқнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна кўшимча тарзда 70 000 динорни ҳам солиқ тўловчиларга топшириб қўйган. Султон Аҳмад Мирзо хазинасига эса 10 000 кумуш тангани топширган. Буларнинг ҳаммаси меҳнаткаш аҳоли назарида Хожа Убайдуллоҳни саҳий—жавонмард, қўли очиқ ва локиза шахс сифатида намоён этар ва, шундан келиб чиқиб, уни хожай Аҳрор деб улуғлашарди.

Ургутнинг Камонгариди, Миёнколнинг Доғж (Доғиш)ида, Самарқанднинг Мотрид ва Хожа Кафший маҳаллаларида Хожа Аҳрорнинг ҳовли ва боғлари бор

Аҳрорнинг шуҳрати таралгач, унинг мухлислари фақат меҳнаткаш аҳли, тижорат намояндлари, ҳоким табақа вакиллари бўлиб қолмай, балки илму адабиёт намояндлари, жумладан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, кейинчалик эса Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар ҳам унга катта эътиқод қўйиб, уни ўзларига маънавий пир сифатида қабул қилган эдилар.

Хожа Аҳрорнинг ижтимоий фаоллиги кузатилганда шу нарса ойдинлашадикки, у фуқаролар осойишталиги, ҳунарманд ва тижорат аҳли ишнинг равнақи учун ҳар қандай баҳсли муаммоларни уруш ва қон тўкиш йўли билан эмас, балки келишув, тинч-осойишталик билан ҳал қилишга интиларкан. Шунинг учун бўлса керак, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Султон Аҳмад мирзо ҳақида гапириб, шундай ёзади: «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонасида рафоят ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа (Убайдуллоҳ) жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди». (Бобурнома, Тошкент, 1960, 79-бет).

Хожа Аҳрор обрўсининг ертиб бориши ўша вақтдаёқ, бир томондан, баъзи амалдорларни ва, иккинчи томондан, шариат пешволарини ташвишга солиб қўйган кўринади. Шунинг натижасида уни обрўсизлантириш ҳамда мавқени пасайтиришга интилишлар ҳам бўлган экан. Бу жиҳатдан Муҳаммад Қозининг «Силсилат ул-өрп-фин»ида келтирилган қуйидаги воқеани эслатиш ўринли кўринади.

Султон Абу Саид Мирзо вафотида сўнг (1468 йил) Самарқанд шайх ул-исломи Хожа Мавлоно ўз атрофига айримларни тўплаб, Хожа Аҳрор мол-мулкни мусодага қилиш, Хожа Аҳрор сўзларига ҳеч кимнинг қулоқ солмаслиги лозимлиги ва, шундай қилиб, уни обрўсизлантириш вақти етганлигини айтибди. Шу ишни амалга ошириш учун Хожа Мавлоно яна бир киши билан Хожа Аҳрорнинг Мотриддаги ҳовлисига борган экан. Шу вақтда Султон Аҳмад Мирзо Хожа Аҳрорнинг уйига ташриф буюрибди. Бунинг эшитган Хожа Мавлоно ва унинг йўлдоши ҳовли деворидан ўзларини ташлаб, қочиб кетган эканлар. Шундан сўнг Хожа Мавлононинг иши таназзулга учраб, оқибатда ниҳоят хор-зорликда оламдан ўтиш арафасида қилмишларидан минг бор пушаймон бўлиб, Мавлоно Муҳаммад Муаммойга шундай деган экан: «Муҳтарам Мавлоно Муҳаммад! Агар ҳурматли

Хожа Убайдуллоҳ зиёратларига борсангиз, биздан ўтган ноқисликлар учун кечирешларини сўрашимизни еткургайсиз. Нима қилган бўлсак, иззати-нафс, обрўтавланик учун қилган эканмиз. Ҳамма қилмишларимиздан пушаймонмиз. Бизни кечирсинлар».

Бу ҳикоядан сўнг Муҳаммад Қози шундай қўшимча қилади: Ҳазрати Хожа Аҳрор бу гапларни эшитиб, ниҳоятда таъсирландилар. Менга шундай туюлдики, ҳазрат уни кечирмишлар.

Шундай қилиб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётда катта мавқе эгаллаган Хожа Аҳрор ўз асрнинг ниҳоятда мўътабар сийюларидан бирига айланди. У ўзининг ўғиллари—Хожа Абдуллоҳ ёки Хожа—қо, Хожан Калон ва Хожа Муҳаммад Яҳёларнинг тарбиясига тегишлича эътибор берди. Улардан Хожа Абдуллоҳ ҳам ўрганиш соҳасида анча қобилнат кўрсатган, Хожа Муҳаммад Яҳё эса отаси изидан борган.

Манабаларнинг, жумладан «Тарихи касира»нинг маълумотига кўра, Хожа Аҳрор 895 ҳижрий йилнинг ражаб ойида—1490 йил февраль ойининг 21 кунинда Камонгаронда оламдан кўз юмган. Унинг табаррук жасади хожа Кафший маҳалласи мазориди (ҳозир Хожа Аҳрор мазори) дафн этилган. Қабри устида хотира лавҳаси қўйилиб, кейинчалик бу мазорда унинг яқинлари, шогирдлари ҳам дафн этилган. Абу Тоҳирхожанинг «Самария»сида ёзилшича, бу мазорда Хожа Аҳрорнинг шогирди Муҳаммад Қози, мухлисларидан «Тарихи касира»нинг муаллифи Мир Сайид Роқим, машҳур шоир Султонхонтўра Адо ва бошқалар дафн этилган.

Абу Тоҳирхожанинг «Самария»да уқтирганидек, «Хожа Аҳрор билим эгаларини севар, мажлиси ҳаминша олим кишилар билан тўла эди. Шу сабабдан илм аҳллари учун у ерда бир олий мадраса солдирди». (Бу ерда гап Хожа Аҳрорнинг Самарқандда қурдирган, Мадрасаи сафед номин билан машҳур бўлган мадрасаси устида бормоқда).

Ана шу фазилат туфайли Хожа Аҳрорнинг Тошкент ва Қобулда ҳам мадрасалар қурдиргани ҳақида маълумот берилади.

Хожа Аҳрорнинг сифатларидан бири шуки, у воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, хулоса чиқариб, уларнинг натижаларини баён этишда «туш кўриш» усулидан фойдаланар экан. Бу жиҳатдан Муҳаммад Қозининг

қуйидагича ёзиши диққатга сазовордир: «Ул ҳазратнинг одатлари шундай эдики, ўзларининг кашфиёт ва кароматларини тушда кўрдим, деб таъбир қилардилар». Шунинг туфайли унга валиликни нисбат бериб, Хожа Аҳрор Вали деб улуғлайдилар.

Унинг сифатларидан яна бири, Хожа Аҳрор бошқалар фойдасини ўйлаб иш тутар, баъзан шу мақсадда ўзини қийин аҳволга солиб қўяр ва бу ҳолни шундай талқин қилар экан: «Мусулмонлар кўнглидаги оғирликни енгиллаштириб, у оғирликни ўз кўнглингга олмоғинг яхши, агар ўз оғирлигингни мусулмонларга юклайдиган бўлсанг, бу яхши иш эмас». Юқорида айтилганидек, Хожа Аҳрор бир муддат мадраса таълимини олган, ҳелос. Унинг мутолааси асосан мустақил тарзда ҳамда олимлар билан мулоқотларда амалга ошган. Шунинг учун унинг дастхати ҳам унча мукамал ва чиройли бўлмаган. Ўзи шундай эътироф этган экан: «Менинг хатим Ёқутнинг хатидай эмас, балки шикастароқ хат бўлиб, одамлар уни ўқишда қийналадилар». Ҳақиқатан, Хожа Аҳрорнинг бизгача етиб келган дастхатлари (улар Алишер Навоийга ёзилган хатлар бўлиб, Навоий уларни тўплаб, бошқа хатлар билан альбом ҳолига келтирган. Бу нодир нусха ҳозирда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалари хазинасида сақланмоқда) унинг айтганларини тасдиқлайдилар.

Шундай бўлса-да, Хожа Аҳрор кўпгина асарларни мутолаа қилган, фақат тасаввуф намояндалари ҳаёти ва ижоди билан қизиқиб қолмай, машҳур шоир ва адибларнинг асарлари ҳамда фаолиятдан ҳам хабардор бўлган. Шунинг натижасида у ўз фаолияти, суҳбатлари давомида ўзи билиб олганлардан фойдаланарди. Бу жиҳатдан Хожа Аҳрорнинг ўзи томонидан ҳикоя қилиниб, Муҳаммад Қози тасманидан «Силсилат ул-орифин» да келтирилган қуйидаги воқеа характерлидир:

Хожа Камол Хўжандий Сарой шаҳрида эканида унинг обрў-эътибори кучайиб, кўпгина мухлисларни орттирган экан. Шу орада бир шайх пайдо бўлиб, «менинг кароматим шулким, ўт (олов)га кириб, куймасдан чиқаман», дер эмиш. Буни эшитганлар унга эътиқод қўймишлар. Хожа Камол Хўжандий эса бу ишнинг бирор сири бўлса керак, деб ўйлаб, шу вақтда Сарой шаҳрига ташриф буюрган Сайид Қосим Анворга воқеани баён этибди. Сайид Қосим Анвор айтибди: «Бу ишда

бир ҳийла бўлса керак. Шунинг учун у шайхни ҳаммомга киритиб, баданига суртилган мойларни тозалаб ювмоқ керак». Хожа Камол Хўжандий бу ишни бажарибди ва сўнг тандирни қизитиб, сдамларни йигиб, шайхга айғибди: «Сиз ўз кароматингизни кўрсатинг, яъни қиздирилган тандир ичига кириги!». Шайх турли баҳона билан «каромат»ини кўрсатишни хоҳламабди. Шунда унга эътиқод қўйган кишилар айтибдилар: «Шайх ҳазратларининг каромат кўрсатиш вақти етди, марҳамат қилсинлар». Аммо шайх унамагач, уни кўтариб олиб, тандир ичига ташлабдилар ва у қуйиб кетибди.

Хожа Аҳрорнинг бу ривоятни келтириши бежиз эмас. У фирибгар шайхларни шу воситада фош этади ва бунинг учун машҳур шоир Камол Хўжандий, Сайид Қосим Анворларнинг донишмандликлари ва заковатларидан фойдаланади.

Демак, асрининг маънавий пири ўзининг кўпгина фазйлатлари билан кўпчиликнинг эътиборини қозонган. Шунинг билан бирга уни обрўсизлантиришга интилганларга нисбатан қаттиққўл ҳам бўлганки, бу Султон Аҳмад мирзо девонининг амалдорларидан бўлмиш Мирак Ҳасаннинг фожиали тақдиридан ҳам билинади. Шунинг учун унинг фаолиятидаги барча мураккабликлар назарда тутилмоғи даркор.

Хожа Аҳрор турли хил ижтимоий фаолият билан бирга ижодкорлик билан ҳам шуғулланган. Ҳозирги кунда унинг қаламига қуйидаги асарларни нисбат берадилар:

1. «Фикрот ул-орифин» ёки айрим нусхаларда «Всридог» деб аталиб, тасаввуф аҳли, жумладан Хожа Аҳрорнинг турли масалаларга оид фикрларини қамраб олган тожик тилида ёзилган насрий асар. Бу асардаги мулоҳазалардан Хожа Аҳрор ҳақида мақомат ёзган муаллифлар фойдаланганлар. Асар 1923 ҳижрий—1910 милодий йилда Тошкентдаги типографияда нашр ҳам этирилган.

2. «Рисолаи волидия» ёки «Мухтасар». Бу асар Хожа Аҳрорнинг волиди—отаси хоҳиши билан ёзилганлиги ва мухтасар бўлганлиги туфайли у юқоридаги номлар билан аталган. Асарда ахлоқ-одоб ва инсоннинг ўзини таниши масаларидан ҳам сўз юритилганлиги сабабли у кўпгина мухлисларга эга бўлган. Шулардан бири Заҳририддин Муҳаммад Бобурдирки, у 1528—1529 йилда бу насрий асарни ўзбек тилига ўгириб, 245 байтлик

назмий рисолага айлантирган эди. «Волидия» рисоласи ҳақида афғонистонлик олима Шафиқа Еркин шундай ёзган эди: «Темурийлар ва Ўрта Осиё сўфийларининг пир ва муридди Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидия» насрий асарининг мавзуй инсон зоҳири ва ботинини покиза қилмоқдан иборат бўлиб, Абул Фазл Алломий уни «маърифат денгизининг дурдонаси» деб билади». 3. «Рисолаи ҳавроия». Бу асар машҳур шоир Абу Саъид Абулхайрнинг бир рубойси шарҳига бағишланган. Бу бежиз эмасди. Чунки бу рубой Хожа Аҳроргача бўлган даврда ҳам машҳур бўлиб, унинг шарҳига бағишлаб, Сайид Нейматуллоҳи Валий уч рисола, Амир Сайид Қосим Анвор бир рисола ва Шайх Озарий бир рисола ёзган эдилар. Агар Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»ида келтирилган қуйидаги маълумотлари ҳисобга олинса, масала анча равшанлашади.

Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг еттинчи мажлисини Амир Темурнинг зикри билан бошлаб, шундай ёзади: «Темур кўрагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насри андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор...». Давомида эса Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг ичкиликка берилишида айбдор саналганлардан бири Хожа Абулқодир бўлиб, у ўзини девоналикка солиб юарди. Амир Темур Ироққа юриш қилганида Хожа Абулқодирни тутиб келадилар, Навоий ёзади: «Чун Хожанинг камолотидан бири қуръон ҳифзи ва қироат илми эди, филҳол бийнк ун билта қуръон ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг (Амир Темурнинг) ғазаби лутфқа мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисрани бавақт ўқудиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад».

(мазмун: абдол (девона) қурқувдан қуръонга қўл узатти).

Ана шу мисраъ Хожа Аҳрор шарҳ ёзган рубойининг тўртинчи—яқунловчи мисраси бўлиб, юқоридаги ҳолат бу рубойининг ўша даврда ниҳоятда кенг шуҳрат қозонганлиги ва ёд олинганидан далолат беради. Шунинг учун Хожа Аҳрорнинг ҳам унга шарҳ ёзгани ўша давр тақозоси билан экақлиги ойдинлашади. Асар 1899 йили шарқшунос олим В. А. Жуковский томонидан Санкт-Петербургда нашр эттирилган.

4. Руқаот—мактублар. Хожа Аҳрор ўз замондошларидан кўпига турли муносабат билан мактублар ёзган. Бу мактубларнинг ҳаммаси ҳам сақланган деб бўлмайди. Аммо Хожа Аҳрорнинг Алишер Навоийга ёзган мактубларини улуғ ўзбек шоири ниҳоят авайлаб, уларни бошқа шахслардан келган мактублар билан бирга альбом ҳолига келтирган. Хожа Аҳрорнинг «Навоий альбоми»да сақланган мактублари турли-туман мавзуларда ёзилган. Уларда «бир фақирга нажот бермоқ ва унинг кўнглига хурсандлик бағишламоқ» лозимлиги масаласи тез-тез тилга олинади. Шундай экан, Хожа Аҳрорнинг ёзган мактубларини тўплаб нашр этиш ва уларни илмий жиҳатдан тадқиқ этмоқ кўпгина масалаларни тушунишга кўмаклашади, деган умиддамиз.

Хожа Аҳрорнинг асарларида турли масалаларга доир мулоҳаза-фикрларидан айримлари қуйидагилар:

«Айтур эрдиларким: золим ва жабр қилучиларни йўқоттиш борасида ҳиммат қилмоқ лозимдир».

«Айтур эрдиларким: менинг сизларга дунёни манъ эттишим, дунёни Сизлардан дарег тутиш маъносида эмас, балки Сизларни дунёдан асрамоқ маъносидадир. Чунки Одам шунчалик улуғворлиги билан ўз вақтини арзимас нарсалар учун зоеъ қилмоғига ҳайфим келади».

«Илмни дунё (мол-мулк) орттириш ва мақсаб егаллаш учун хизмат қилдиргучи олимлардан узоқ бўлмоқ керак».

Кўринадики, Хожа Аҳрор ўзгилнинг турли хил асарлари ва ранг-баранг мавзулардаги ҳикматомез сўзлари билан тасаввуфнинг забардаст намояндалари Абдухолиқ Ғиждувоний, Абу Саъид Абулхайр, нақшбандия тариқатининг арбоблари Баҳоваддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Саъиддин Қошғарий, Яъқуб Чарҳийларнинг йўналишларини давом эттириб, катта обрў-эътиборга сазовор бўлди. Натижада уни ўзларига маънавий пир—устоз сифатида қабул қилганлар орасида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар ҳам бор эдилар. Агар Жомий уни «Қаъсан мақсуд» деб билган бўлса, Навоий уни тариқат «қутби» деб эътироф этар, Бобур эса уни «ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ» тарзида улуғларди. Бу уч муаллиф ўз асарларида Хожа Аҳрорни ниҳоят ҳурмат билан тилга олар, унга бағишлаб дostonлар битар ёки унинг асарини ўзбек тилига ўғирардилар.

Хожа Аҳрорнинг авлодидан кейинги асрларда фақат

шариат пешволаригина эмас, балки таниқли шоир ва адиблар ҳам етишиб чиқдилар. Ана шулардан бири адабиётимизда узоқ тарихга эга бўлган зуллисонайнлик анъанасида ижод қилган Султонхон Тўра Адо Аҳрорий Самарқандий (XIX аср биринчи ярми) бўлса, иккинчиси XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабий муҳитда сезиларли из қолдирган шоир Нақибхон Туғрал Аҳрорий эди.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Убайдуллоҳ - Хожа Аҳрор Вали XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хурросонда нақшбандия тариқатининг муршиди сифатида танилиб, шуҳрат қозониб, ўзининг ранг-баранг фаолияти билан даврнинг ижтимоий-фалсафий ва маънавий ҳаётида катта из қолдириб, XV асрдан кейинги даврда ҳам кўркамли сиймо сифатида мухлислари қалби тўридан ўрин олди. Чех олими Феликс Тауэр ибораси билан айтганда, «Туркистоннинг бу табаррук авлиёси» ўзининг фуқаропарварлик ғоялари нурлари билан ҳамон порлаб турмоқда.

МАХДУМИ ХОРАЗМИЙ

Самарқанд тарихига назар ташланар экан, ҳаёти, фаолияти ва тақдири шу табаррук маскан билан борланган машҳур шоир ва адиблар, аллома ва муаррихлар, ҳунарманд ва санъаткорлар билан бир қаторда ислом олами тарихида из қолдирган донишмандлар ҳам кўплаб учрайди. Булардан фақеҳ Абуллайс, Абу Мансур Мотридий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Убайдуллоҳ—Хожа Аҳрор Валиларни эслатиш мумкин. Ана шулар изидан борганлардан бири Маҳдуми Хоразмий тарзида танилган шайх Ҳусайн Хоразмийдир.

XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Шайх Ҳусайн Хоразмий тасаввуф оқими—хусайния йўналишининг машҳур вакилларида биридир. Бу соҳада унинг шуҳрати ҳаётлиги вақтидаёқ фақат Хоразм, Дашги Қипчоқ ва Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хурросон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларда ҳам таралган эди.

Шайх Ҳусайн 1465—1466 йилда (ҳижрий 870) Хоразмда туғилиб, вояга етган. Унинг аждодлари эса аслан андижонлик бўлиб, замона тақозоси билан Хоразмга келиб турғун бўлиб қолганлар.

Уша давр қондасига кўра Ҳусайн Хоразмий мактаб-

да ўқиди, 18 ёшдан эса тасаввуфни ўргана бошлади. Шу мақсадда у 1490 йилда Хожа Аҳрорли зиёрат қилиш ниятида йўлга чиқиб, Бухорога келганда Хожа Аҳрорнинг вафоти хабарини эшитади ва Хоразмга қайтади.

Ҳусайн Хоразмий 1493—1494 милодий (899 ҳижрий) йилда Хуросонга бориб, махдуми аъзам тарзида шўҳрат қозонган Хожа Муҳаммад Хабушоний қошида 11 йил хизматда бўлади, тасаввуфни чуқур ўрганиб, пирин—Хожа Муҳаммад Хабушонийнинг оқ фотиҳасини олишга муяссар бўлади ва 1504—1505 йилда ватани Хоразмга қайтиб келади.

Ҳусайн Хоразмийнинг затанидаги ҳаёти ва фаолияти асосан тасаввуф асослари, хусусан унинг ҳусайиния йўналиши қонун-қоидаларини тарғиб қилишга бағишланган. Бу соҳада шўҳрати ошиб, ихлосмандлари ҳам кўпаяди.

Ҳусайн Хоразмий 923 ҳижрий—1517 милодий йилда ҳажга бориш мақсадида Бухорога келади. Унинг бу ниятини эшитган Самарқанддаги муридлари кўп илтимос қилиб, аввал Самарқандга келишга кўндирадилар. Шундай қилиб, Ҳусайн Хоразмий 1518 йилда Бухородан Самарқандга келади. Аввал Самарқанд шаҳри ташқарисидаги Ғори ошиқон деган жойда қўнади. Ихлосмандлари уни шаҳарга киришга ундайдилар. Шундан сўнг у шаҳар ичидаги Амир Шоҳмалик мадрасаси ҳужрасида яшай бошлайди.

Ҳусайн Хоразмий Регистон майдонининг шарқида жойлашган маҳалладан ҳовли олиб, оиласини Хоразмдан кўчириб келтиради. Бу жой кейинчалик Махдуми Хоразмий гузари—маҳалласи деб юритилиб, ҳозирги кунга қадар шу ном билан аталади.

Ҳусайн Хоразмий—Махдуми Хоразмий Самарқандда экан унинг тарихий обидалари, табаррук қадамжолари, жумладан Хожа Аҳрор мазоротини кўради; бу шаҳарда ўзининг фаолиятини давом эттириб, кишиларни ҳақ йўлида тарбиялашга интилади. Шунинг билан эса Марвга сафар қилади. Яна Самарқандга қайтади.

956 ҳижрий—1549 милодий йилда Самарқанд ва унинг атрофидаги табаррук жойлар зиёрати баҳонаси билан Шаҳрисабзга, Қаршига, ундан сўнг Бухорога келади.

Ҳусайн Хоразмий Бухорода, аниқроғи Жўйборда экан, унинг ҳажга бориш овозаси Ҳиндистонгача етиб боради. Шунда Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг фар-

занглари унинг олдига элчи юбориб, «агар ҳажга бормоқчи бўлиб, бизнинг томон билан ўтсалар, биз хурсанд бўлур эдик ва хизматларига тайёрмиз», мазмунида хат ҳам ёзадилар. Хусайн Хоразмий элчиларга миннатдорчилик билдириб, Қоракўл орқали Хевага боради. Шу ердан Самарқандда яшовчи катта ўғли Шарафиддинга мактуб ёзиб, ҳажга боришга рози бўлган кишилар билан Хевага етиб келишни тайинлайди. Шарафиддин Самарқанд ва Бухородаги муридлар билан Хевага етиб келади. Кейин қарийб 300 дан кўпроқ киши билан ҳажга йўл оладилар. Бу йўл Хожа Тархон (Астрахан), Азов, Қрим, Истанбул, Дания, Халаб, Шом орқали уларни Мадина ва Маккага етказди. Ҳаж маросими бажарилиб, Шомга келадилар. Бу шаҳар Хусайн Хоразмийга маъқул бўлиб қолгани туфайли бир боғ сотиб олиб, у ерда хонақоҳ қуради ва умрининг қолган қисмини шу ерда ўтказажайини ҳамроҳларига эълон қилади. Уларни Халабгача кузатиб келиб, шу ерда 958 ҳижрий — 1551 милодий йилда вафот қилади. Унинг жасади васиятига кўра Шомда, ўзи қурдирган хонақоҳда дафн этилади. Хусайн Хоразмий билан бирга борганлар Хоразм, Мовароуннаҳр ва, жумладан Самарқандга қайтадилар.

Хусайн Хоразмий пайгамбар авлодидан бўлмиш Мулло Ҳожанинг синглисига уйланади. Унинг фарзандлари бўлган: катта ўғли Шарафиддин, ундан кичиги Шаҳобиддин. Икки ўғли ҳам уйланиб, фарзандли бўлганлар. Улар боболарининг Самарқанддаги ҳовлисида яшаганлар. Набираларидан Хожа Мирак, Муҳаммад Боқи, Муҳаммад Тоҳирларнинг отлари маълум. Улар яшаган маҳаллада хонадон қабристон—гумбази бўлган. Кейинчалик унинг ёнида масжид ҳам қурилган. Махдуми Хоразмий гузари—маҳалласида ана шу хонадоннинг вакиллари ҳозир ҳам яшамоқдалар. Улардан бири кекса ва донишманд отахон, ўқитувчилик касбидан нафақага чиққан Мақсудхон Бобохоновдир.

Хусайн Хоразмий ҳусайнийя тариқатига доир рисола ҳам ёзган. Шунинг билан бирга у Хусайний тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида турли жанрда шеърлар ҳам ижод этган. Унинг ўзбек тилида ёзган шеърларидан намуна сифатида қуйидаги рубоийни келтириш мумкин.

Демаки бу ишқ йўли бас осондур,

Бу ишқ йўлида бас жигарлар қондур.

Улким, бу йўл ичра қадам урди дуруст,
Бу барча ҳалойиқ ичинда Султондур.

Ҳусайн Хоразмийнинг шуҳрати ортгач, шогирд ва муридлари унинг фаолияти тўғрисида мақомот—ҳолот ёзганлар. Бу жиҳатдан унинг шогирдларидан бўлмиш Камолиддин Маҳмуд Ғиждувонийнинг «Мифтоҳ ут—толибин» (Толиблар очғичи) номли китоби ҳамда Ҳусайн Хоразмийнинг катта ўғли Шарифий таҳаллусли Шарафиддиннинг «Жодат ул—ошиқин» (Ошиқлар йўли) номли асарини алоҳида эслатиш лозим.

«Жодат ул—ошиқин» Ҳусайн Хоразмий вафотидан сўнг 1565—66 йилда Самарқандда ёзилиб, унинг 1570—1571 йилда Самарқандда настаълик хати билан кўчирилган қадимий нусхаси эслатганимиз муҳтарам Мақсудхон Бобохоновнинг шахсий кутубхоналарида—меросий табаррук нусха сифатида сақланмоқда. Бу нусха билан танишишга рухсат берганлари учун муҳтарам отахонга ташаккур ва миннатдорчилик баён этамиз.

Шундай қилиб, қадимий Самарқанд билан ўз тақдирини боғлаганлардан бири бўлган Ҳусайн Хоразмий—Махдуми Хоразмий сифатида ҳамон эҳтиром билан эсланади. Бу эса унинг ҳаёти ва фаолиятини жиддий ўрганишни тақозо этади.

ОСТОНА БОБО ЗИЕРАТИ

Самарқанд ва Бухоро, Хива ва Тошканд—Шош, Аҳсиқат ва Термиз ўз олимлари, шоиру қўли гул ҳунармандлари томонидан яратилган илмий, адабий ва меъморий ёдгорликлари билан жаҳонда шуҳрат таратиб жуда кўп сайёҳларнинг диққат-эътиборини ўзларига тортганлар. Бунда маълум ва машҳур бўлган ҳамма шоиру олимнинг номларини санаб ўтолмаймиз. Чунки улар шунчалик кўпки, қайси бирини ҳам тилга олманг, ҳар бири ўзга олам, ҳар бири бир мўъжиза. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, бу маълум ва машҳур бўлганлар ҳақида ёзилган турди хилдаги ишлар—мақолалар рисолалар расмлари тўплами (альбом) ўзбек, тожик, араб, рус, инглиз, француз ва олмон тилларида бир неча марталаб эълан қилиниб манзур этілган. Аммо шунини ҳам борки, мозий тарихнинг ҳамма жумбоқлари ҳал қилинмаганидек, ўлкамиздаги ҳамма обида ва ёдгорликлар ўрганилиб, улар халқимизга ҳам, сайёҳларга

ҳам кенг тарғиб қилинган деб бўлмайти. Бундай обидаларнинг қанча-қанчалари турли сабаблар ила йўқолиб кетди, қанча-қанчаси эса хароба ҳолига тушиб қолди...

Ана шундай кенг ўрганилмаган, аммо ўрганишга, кенг тарғиб қилишга арзирли ёдгорликлар жумҳуриятимиз, жумладан Самарқанд вилоятида ҳам анчагина. Биз ала шундай ёдгорликлардан бири ҳақида мулоҳаза юритмоқчимиз.

Агар Сиз Самарқанддан Қарши томон сафарга чиқсангиз, йўлингиз ҳозирги Советобод ноҳияси бўйлаб давом этади. Ана шу ноҳиянинг Жарқудуқ қишлоқ кенгашида, тоғлар водийсида бир қишлоқ жойлашганки, у ҳозир Остона бобо номи билан аталади. Бу қишлоқнинг шарқида Ингичка шаҳарчаси, сўнг эса машҳур Каттақўрғон. Қишлоқ ҳозирги вақтда бош йўллардан анча ичкарида жойлашган. Аҳолиси ҳам унчалик кўп эмас. Аммо бу «кичкина» қишлоқнинг номи жуда кўп тилга олинади, унга турли вилоят ва ёқнилардан меҳмон-сайёҳлар, зиёратчилар ташриф буюрадилар. Нега? Бунинг сири нимада, деган савол бизни ҳам анчадан бери қизиқтириб келмоқда. Шу мақсадда бундан бир неча йил илгари биз бу қишлоққа борган эдик. Аммо у вақтлар бу ёдгорлик тарихини ҳар томонлама ўрганиш имкониятлари чекланганлиги туфайли шундайлигича қолиб кетган эди. Ана энди, тарихий қадриятларга бўлган муносабатнинг тамоман ўзгарганлиги, ўз тарихимизни чуқур ва ҳолисона ўрганиш мезони ҳам аниқ бўлиб бораётгани вақтида Самарқанд вилояти кенгашининг ташаббуси билан 1991 йил апрель ойининг бошларида вилоят кенгаши раиси ўринбосари Акрам Худойқулов, вилоят кенгаши бўлим мудири Хожақул Худойқуловлар бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар, молия, қурилиш, меъморчилик ташкилотларининг вакиллари Остона бобо қишлоғига йўл олдилар. Бу сатрларнинг муаллифи ҳам ўша қаторда бор эди¹. Остона бобо номи билан танилган бу қишлоқ, қайд қилингандек, унчалик катта қишлоқ эмас. Нуробод шаҳридан келганда қишлоққа киришар экан, узоқдан кошинсиз гумбазли бир мақбара, чоғрққина масжид ва мазорат кўзга ташланади. Мазоратнинг ҳар бири ҳар жойида ниҳоят катта санъаткорлик билан амалга оширилиб, қабрлар

1. Мақолани Саъдулла Мирзаев таҳрир қилган.

устига қўйилган ҳажми катта тошлар ҳам учрайди. Масжиддан мақбара томон бораётган йўлда эса зилол сувли булоқ ва унинг атрофида дарахтлар бўлиб, сокин бир оромгоҳни эслатади.

Масжид унча катта бўлмаса-да, аммо ўрта аср меъморий санъати талаблари асосида қурилган. Катта гумбаз. Тўғри, масжид биноси қаровсизлик туфайли таъмирталаб бўлиб қолган. Ҳозирги кунда эса уни таъмир қилиш, тиклаш нияти билан ишлар бошланган. Усталар иш устида. Унга мос келадиган қурилиш материаллари, хусусан ғиштларни Каттакўргон хумдонининг азаматлари тайёрлаб беришни ўз зиммаларига олганлар. Масжиддан пастроқда—шимол томонда катта бир ҳовуз қилинган, унда булоқ суви тўпланadi. Атрофи бетон қоринмалари билан мустаҳкамланган, устини ҳам беркитиш режалари бор экан. Чунки у ичимлик сув манбаи сифатида ниҳоятда ардоқланади. Шундан сўнг мазорат бошланади ва унинг шарқий-шимолий томонида эслатганимиз кошисиз, гумбазли мақбара мавжуд. Бу кимнинг мақбараси, нега энди анча олис бўлган бир мавзеда бундай услубда қурилган махсус гумбазли мақбара? Тўғри, мақбара жуда катта ва ёки ҳашаматли эмас. Аммо у ўрта аср меъморчилиги санъати қонуни-қондалари асосида ниҳоят дид билан қурилган ихчам мақбара. Яна такрорлаймиз, унда қошин ишлатилмаган, балки ўша даврнинг тошлари ўз ҳолича, табиий, бўёқсиз тарзда ишлатилгандир.

Маълумки, XIV аср охири ва XV асрда қурилган мақбараларнинг айримлари бизгача етиб келган. Жумладан, Самарқанд шаҳридаги Шоҳи Эинда туркумида, Гўримира мақбаралари. Бу мақбаралар қошинкорлиги жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Шунинг билан бир қаторда Гўримиранинг шимолида жойлашган ҳамда ўша давр машойих ва олимларидан бири бўлмиш Бурҳониддин Соғаржий дафн этилган қабр устида қурилган ва ҳозир Рўҳобод номи билан машҳур бўлган мақбара гумбазли эса кошисиз қурилган. Демак, XIV аср охири ва XV асрдан бошлаб, иморатлар, жумладан мақбараларни қошин билан безаш кенг ёйлади. Бу даврдан олдинроқ бўно қилинган иморатлар, жумладан мақбараларда қошин унча ишлатилмаган. Бу ҳолининг сабаблари, албатта, меъморий ёдгорликларнинг билагонлари томонидан ўрганилиб, улар ҳақида маълумотлар берилган. Шунинг учун бу масалаларни кенг баён қилиб

Ўтирмай, шуни таъкидлаш лозимки, биз сўз юритаётганимиз Остона бобо қишлоғидаги мақбара ҳам ана шу анъана (қошин билан безаш) кенг ёйилгандан олдирок, яъни XIV аср ўрталарида бино қилинган бўлса керак. Бундай тахминга яна бирор асос ёки далил борми, деб сўралиши мумкин. Бизнингча, бора ўхшайди. Бундай дейишга асосни излаш учун мақбара ичига кирмоқ ва унда қўйилган қабр усти тошларини назардан ўтказмоқ, бу тошларда ўша даврнинг моҳир тошйўнарлари томонидан битилган ёзувларга кўз югуртирмоқ лозим.

Мақбара унча ҳашаматли ва баланд бўлмаганлиги туфайли унинг ичига кирилса, қоронғироқдек туюлади ва бироз тургандан сўнг кўзлар ҳам ўша шаронгга мослашгач, мақбара ичидаги уч тош (уларнинг бўйи 1, 5—2 метрга, баландлиги эса 50 см. га яқин) кўзга ташланади. Уларнинг ҳар бирининг устки атрофи ҳамда аввал ва охири бошларида араб алифбосида жуда гўзал тарзда битилган ёзувлар бор. Ана шуларни кўздан кечириш кўпгина муаммоларни ечишда асосий калиддир. Шунинг учун ҳам жумҳурият меъмория ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш илмий муассасасининг бир-гўруҳ ходимлари бу ерга келиб, ёзувларнинг аксини қоғозга тушириб, олиб кетган эканлар. Булар ҳозир жумҳуриятимиз пойтахтида жойлашган ўша илмий муассасада сиччиклаб ўрганилмоқда.

Биз ҳам мақбара ичида эканмиз, табиий ёруғликни хатиби Ҳожи Мустафоқул ҳазратлари билан ўша ёзувларни кўздан кечириб, айрим маълумотларни аниқлашга уриндик ва баъзи маълумотларга эга бўлдик. Жумладан, мақбара эшигидан кираверишда ўнг томондаги тошда, яъни биринчи тошда Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд номи учради ва у шайх Худойқули вафот этган йили вафот этди мазмунида хабар қилинган.

Мақбара биносининг ўртасида жойлашган иккинчи тошда шайх Хожа Маҳмуд номи ўқилди. Бошқа ёзувларни ўқиш анча қийин бўлганлиги сабабли, биз бу ҳақда кенг тўхтаб олмаймиз. Мақбара ичининг чап томонида жойлашган учинчи тошда эса қуйидаги ёзувларни аниқлашга эришдик: ҳажга бориб келган муршид Илёс ибн Муҳаммад, вафоти йили аниқланмади, ammo кунни 20 шаввол ойи деб ўқилди.

Қўринадики, мақбара ичида учта катта ёзувли тош бўлиб, улар шу ерда дафи этилганларнинг номларини

аниқлашга кўмаклашади. Бизнингча, мақбарادا аввал-амбор ўртада жойлашган қабр пайдо бўлиб, унинг устига тош қўйилган. Тошдаги маълумотга кўра у Шайх Хожа Маҳмуднинг қабридир. Шу қабрнинг ўнг томонида қўйилган тошдаги ёзувга кўра бу қабрда Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд деган шахс дафн этилган. Ўртадаги қабрнинг чап томонидаги тошда ёзилишича, у Муршид Илёс ибн Муҳаммаднинг оромгоҳидир. Бас шундай экан, бу мақбарادا бир хонадоннинг намояндалари, яъни, аввал, Шайх Хожа Маҳмуд, сўнг унинг ўғли Муҳаммад Аҳмад ал Маҳмуд ва, ниҳоят, Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуднинг ўғли Муршид Илёс ибн Муҳаммад дафн этилганлар. Иккинчи хил қилиб айтганда: бобо (Шайх Хожа Маҳмуд), ота (Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд) ва ўғил (Муршид Илёс ибн Муҳаммад) ёки — набира (Муршид Илёс ибн Муҳаммад), ўғил (Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд) ва ота (Шайх Хожа Маҳмуд). Бас шундай экан, бу шахслар ҳақида биз нимани биламиз? Тарихий манбаларда улар ҳақида бирор маълумот учрайдими? Улар қачон яшаганлар ва қандай хизматлари туфайли бунчалик эъзоз ва эҳтиромга сазовор бўлганлар? Бундай саволлар анчадан бери қишлоқ зиёлиларини ҳам, тарихимиз мухлисларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Ана шундай қизиқишнинг натижаси сифатида бу ёдгорлик ҳақида Советобод ноҳиясида чиқадиган «Советобод тонги» рўзномасининг 1991 йил январь — март ойлари сонларида бир неча қизиқарли мақолалар эълон қилинди. Жумладан, ўқитувчи Саид Қурбоновнинг «Хароб бўлаётган обидалар ёки Остона бобо ҳақида» («Советобод тонги», 1991, 19 январь), журналистлар уюшмаси аъзоси С. Худоёровнинг «Ўтмишимизни унутмайлик» («Советобод тонги», 1991, 9 март); Саид Қурбоновнинг «Яхшилар бор бўлсин» («Советобод тонги», 1991, 23 март) каби мақолалари ана шу жумладандир. Бу мақолаларда биз сўз юритаётганимиз обида ва уни таъмирлаш, асраб қолиш, ўрганиш ҳақида қизиқарли мулоҳазалар баён этилган, хоҳия ва қишлоқ аҳолисининг бу соҳадаги ажойиб ташаббуси — хайрия йўли билан масжидни тиклашга фаол қатнашаётганликлари тўғрисида ёзилган. Буларнинг ҳаммаси этибор ва эъзозлашга сазовордир. Шу билан бир қаторда мақолаларда мақбарادا қўйилган тошлардаги номларнинг аниқ ёки аниқ эмаслиги ҳали мунозарали эканини эслатмоқ ўринли кўрилади. Чунки биз юқорида тилга

олганимиз номлар билан ноҳия рўзномасида эълон қилинган мақолалардаги номлар орасида фарқ бордай туюляпти. Бас шундай экан, бу номларни тўғри ўқий олдикми-йўқми, деган шубҳа пайдо бўлиб қолди. Аслида шубҳани орадан кўтариш учун биз тарихий обидаларни таъмирлаш ва сақлаш илмий муассасаси ходимлари томонидан тошдаги ёзувлардан олишган ксерокопияларни кўришимиз керак эди ва дўстларимиз уларни бизга етказажакларига ишонтириб ваъда берган эдилар. Орадан анча фурсат ўтди, аммо ундан ҳалигача дарак бўлмади. Биз Самарқанд меъморчилиги ташкилоти ходимаси Майсара Набераева томонидан вилоят кенгаши маъмуриятига топширилган маълумотномадан фойдаландик. Шуниси ҳам борки, Майсара Набераева ҳам бу маълумотноманинг узил-кесил эмаслигини алоҳида таъкидлаган ва ксерокопияни ўқиш натижалари масалани узил-кесил ҳал қилажagini назарда тутган. Бу орада эса бу ҳақда мақолани тезроқ ёзиш лозимлиги бир неча карра таъкидланди. Шунинг туфайли биз ҳам ҳозирча қўлимизда мавжуд маълумотномадан келиб чиққан ҳолда ишни давом эттирдик. Агар ксерокопия қўлимизга тегса, ва у билан танишганда ёзганларимизга таҳрир киритиш зарурияти ёки янгиликлар қўшиш эҳтисожи туғилиб қолса, унда бу масалага яна қайтажагимизни билдириб, муҳтарам ўқувчилардан ҳозирдан узр сўраймиз. Араб халқ мақолида айтилганидек, «ал—вақту сайф ул—қотей» —яъни «вақт ўткир қиличдир».

Хўш, ҳозирча маълум бўлган номлар—шайх Хожа Маҳмуд, Муҳаммад Аҳмад ад-Маҳмуд ва Муршид Илёс ибн Муҳаммадлар ҳақида нималарни биламиз? Улар кимлар? Қачон яшаганлар?

Бу саволларга жавоб беришдан олдин яна бир масалага эътиборни қаратмоқ керак туюлади. Айтилганидек, мақбаранинг атрофи мазорат бўлиб, унда ҳам турли вақтда қўйилган катта қабр тошлари бор. Буларни ўрганиш ҳам мақбара ва унинг ичида дафн этилган сиймолар билан боғлиқ бўлган масалани аниқлашга маълум бир фойдаси тегар, деган умиддамиз. Мазоратдаги тўртта катта қабр тошларидаги ёзувларни ўрганишда қуйидагиларни аниқлаш имкониятига эга бўлдик:

1. Мақбарага бораверишдаги қабр устига қўйилган катта тошда Абдулвафо ибн Неймат шайх номи ёзилиб,

унинг вафот этган йили 737 ҳижрий йилнинг шаввол ойи, яъни милодий 1337 йилнинг май ойи деб кўрсатилган.

2. Қабристонда мақбарадан ўнг томонда иккита катта тош бўлиб, бирида Аҳмад шайх номини ўқишга эришилди, тарихини аниқлаш қийин бўлди. Иккинчи тошда эса Малик Аҳмад ибн Мирзо Муҳаммад деган шахнинг номи ёзилиб, унинг вафот этган йили 706 ҳижрий (ойи номаълум), яъни 1364—1365 милодий йил деб кўрсатилган.

3. Қабристондаги қабр устидаги тошларнинг яна бирида Муҳаммад Маҳмуднинг номи ўқилди, унинг вафоти эса 922 ҳижрий — 1516 милодий йил деб ёзилган.

Қўринадики, мақбара атрофида сақланиб қолган тошлардан иккитаси XIV асрнинг ўрталарида (1337 ва 1364—65 йиллар) оламдан кўз юмган шахслар қабрлари устига қўйилиб, бу тарих қабристоннинг қадимийлигидан гувоҳлик беради. Агар ўша давр таомилига кўра бундай катта ёзувли тошлар обрў ва эътиборга сазовор бўлган шахслар қабри устига қўйилиши эътиборга олинса, унда юқорида эсатилган Абдулвафо ибн Неъмат шайх, Малик Аҳмад ибн Мирзо Муҳаммад ҳамда Муҳаммад Маҳмуд ҳам ўз даврида маълум мавқега сазовор бўлган зотлар эканлигидан далolat беради. Афсуски, ҳозирча уларнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятига доир тўла маълумотлар аниқланганича йўқ. Ўйлаймизки, келажакда бу масалага аниқликлар киритилар ва кўп нарса аниқланар.

Энди мақбара ичидаги тошларда қайд қилинган номлар ва уларга оид қўлга кирита олганимиз маълумотлар билан танишишга киришсак.

Мақбаранинг ўртасидаги катта тошда шайх Хожа Маҳмуд номи бор. Бу шахснинг кимлиги ҳақида ҳозирча тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Аммо баъзи манбаларнинг ишорасига кўра, яъни Баҳоваддин Нақшбанднинг шогирди Муҳаммад Порсоннинг хожагон силсиласи ҳақида ёзган рисоласидаги қайдга кўра, хожа Маҳмуд анжири Фағнавий тарикатда жаҳрия (товуш чиқариб зикр қилиш) услубини кенг жорий қилган шайхлардан экан. Бу услуб Амир Кулол вақтигача давом этиб, ҳазрат Баҳоваддин Нақшбанд эса хуфия (яширин, товуш чиқармай) зикрни маъқуллаган. Агар шу мақбаранинг чап томонида дафн этилган муршид Илос шайхнинг ҳам жария усули тарафдори бўлгани

ҳисобга олинса унда бу маълумот ҳақиқатга яқин келади (бу ҳақда кейинроқ яна сўз боради). Шундай бўлса-да, бу шахс қабрининг мақбара ўртасида жойлашганидан шундай хулосага келиш мумкинки, у мақбаранинг икки ёнида дафн этилганлардан ёш жиҳатдан катта бўлиб, аввал бу ерда ўша киши — шайх Хожа Маҳмуд дафн этилган. Унинг ҳаёти вақти ҳам юқорида қайд қилинган айрим фактлар (бошқа қабр тошларидаги ёзувлар ва тарихлар) асосида тахминан XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг биринчи ярмига мос келса керак. Чунки мақбара ташқарисидаги қабр тошларидан иккитасида 1337— ва 1364—1365 йиллар тарихи кўрсатилган экан, демак ана шу оралиқда шайх Хожа Маҳмуднинг вафоти ҳам содир бўлган бўлса ажаб эмас. Яна бир далил шуки, мақбарага кираверишдаги ўнг томонда унинг ўғли Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд дафн этилган. Бу шахс қабри устида ўрнатилган тошда унинг вафоти йили шайх Худойқули вафоти йилига тўғри келади мазмундаги ёзув бор. Унда шайх Худойқули ким, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу масалани аниқлаш учун манбаларни кўздан кечиришга тўғри келди. Ана шундай манбалардан бири Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» ёки «Абдуллонома» номи билан XVI аср охирида ёзилган асардир. Унда Муҳаммад Содий шайх тўғрисида гапириб, унинг жаноби Худойқули шайхнинг эҳтиромли авлодидан экани уқтирилади. Шунинг билан бир қаторда жаноби Худойқули шайхнинг эса ҳазрат шайх Абулҳасан Ишқийнинг кўзга кўринган давомчиларидан эканлиги ҳам уқтирилган (Қаранг; Ҳофизи Таниш Бухорий, Шарафномаи шоҳий, Москва, «Наука» нашр., 1983, 1 қисм, 72 а. варақ. Шу матннинг русча таржимасида (163-бет) ноаниқликка йўл қўйилган).

Шуни ҳам эслатиш лозимки, бу ўринда тилга олинган жаноби Худойқули шайхни XV аср охири ва XVI асрнинг бошларида ташаэн ҳазрати шайх Худойдод билан аралаштирмаслик лозим кўринади. Бу шайхни, яъни шайх Худойдодни шайбонийлар ҳам. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Самарқандда эканлиги вақтида жуда ҳурмат қилганлар. Унинг «Китоб ул-мубоҳот» номи асари борлиги эслатилади. Шайх Худойдод 939 ҳижрий, 1532—1533 милодий йилда вафот этган. Унинг мақбараси Жомбой ноҳиясидаги Ғазира қишлоғи яқинида ҳозир ҳам бор. Шундай қилиб, Худойқули шайх Ҳофизи

Таниш Бухорий томонидан анча машҳур киши сифатида тилга олинади. Афсуски, унинг ҳаёт фасллари (туғилиши, вафоти) ҳақида бирор бир ишора ҳам қилмайди. Бу масалани аниқлашда Мулло Салоҳиддин ибн мулло Алоуддинхўжа эшон—Салоҳиддин Тошкандий томонидан 1908 йилда ёзилиб нашр этирилган ва ҳозир унинг иккинчи наشري китобхонларга манзур этилган «Темурнома» китоби (Тошкент, «Чўлпон», 1990 йил) кўмакка келди. Тўғри, бу асарда келтирилган ҳамма маълумот ҳам узил-кесил ёки аниқ деб бўлмайди. Шундай бўлса-да, баъзи жиҳатларни тушунишда маълум даражада озиқа бера олади. «Темурнома»да (94 ва кейинги бетлар) Дашти қипчоқда бўлган воқеалар Баснида Худойқули шайх ҳақида сўз юритилиб, шундай ёзилган: «Тўқтемур хон бўлиб тахтга жулус айлади... Худойдод деган азиз, яъни Худойберди, Худойқули ҳам дерлар қипчоқни мусулмон қилиб эрдилар. Аммо хон ҳақиз кофир эрди. Шайх Худойқулига кофир бўлса ҳам (яъни Тўқтемур) мухлис эрди. Тўқтемурхон қошига бориб айдилар: «Мен пиримдан эшитуб эрдим, амири жаҳон вужудга келур, ани Ҳадид дерлар, яъни оти Темур бўлур, Ер юзин ва Кун кўзин олур. Сани отиинг Темурдур», — деб хонга кишваркушойлиқни, яъни етти иқлимни фатҳ қилмоқни далолат қилдилар... Ўзбекхон Сайид ота жонибидин эрди, Тўқтемурхон шайх Худойдод жонибидин эрдилар».

Агар биз бунда келтирилган Ўзбекхоннинг ҳукмронлик даври 1312—1342 йиллар эканини назарда тутсак, унда бу воқеалар ана шу йиллар орасида содир бўлган бўлиши ва шайх Худойқулининг ҳам бу даврда анча ёшдаги киши бўлгани аниқланади.

Шу китобнинг («Темурнома») бешқа бобида эса (108—109 бетлар) Тўқтемурхоннинг Самарқанддан Бухорога юриши тасвирланар экан, Бухоро дарвозаларининг бирининг олдида Шайх Худойқулини Хожа Баҳоваддин Нақшбанд (1318—1389) ва Амир Темур билан учраштирган. Бу воқеалар эса Баҳоваддин Нақшбанд ҳаёт бўлган даврларга тўғри келса, унда улар 1389 йилга қадар содир бўлиши керак. Шундай қилиб, шайх Худойқули Дашти Қипчоқ хони Тўқтемурнинг раҳномаси сифатида кўзга ташланади ва у 1390 йилгача бўлган даврда оламдан ўтган кўринади. Бас шундай экан, Остона бобо мақбараси ичидаги ўнг томонда дафн этилган Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд ҳам 1390 йилгача

(шайх Худойқули вафот этган йил — аниги номаълум) вафот этган кўринади. Энди, Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуднинг вафоти йили шайх Худойқули вафоти йили билан тенг дейилиши шундан далолат берадики, шайх Худойқули фақат Дашти Қипчоқдагина эмас, балки Мовароуннаҳрда, жумладан ўша даврдаги Самарқанд ва унинг туманларида ҳам маълум ва машҳур бўлган. Шунинг билан бир қаторда Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуднинг тутган мақеви ҳам шайх Худойқули мақеви даражасида бўлган эканки, бу воқеа қабр тошида алоҳида таъкидланган бўлса керак. Бас шундай экан, бизнинг гумонимизча, Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд ҳаётлиги вақтида отаси шайх Хожа Маҳмуд қабри устида тош қўйдирган ва ҳозирги мақбарани қурдирган. Бу эса Амир Темурнинг ҳукмронлиги даврига мос келади. Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд вафот этгач, унинг жасадни отаси қабрининг ўнг томонида қўйганлар. Унинг қабри устидаги тошни эса Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуднинг ўғли Муршид Илёс ибн Муҳаммад қўйдирган кўринади. Бу хонадоннинг вакили муршид Илёс ибн Муҳаммад ҳақида бирор маълумот борми? Шукрлар бўлсинки, бу зот ва унинг ҳақида, гарчи кўп бўлмаса-да, аммо ниҳоят ишончли маълумот Мир Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида келтирилган. Маълумки, ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг бу асарлари Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳат ул-унс» асарларидан илҳомланиш натижасида майдонга келиб, унда араб ва форс машоих ва мутасаввифлари қаторида биринчи марта туркий халқлардан етишиб чиққан забардаст машоих ва мутасаввифлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Бу асарда Алишер Навоий туркий халқлар орасидан етишиб чиққан машҳур машоих ва мутасаввифлардан Хсжа Аҳмад Ясавий, Ҳаким ота — Сулаймон Боқирғоний, Исмоил ота, Қўрқут ота, Али ота, Қиличлик ота, Хубби Хожа, Кўк шайх, Кишлик ота, Занги ота, Хусайн шайх, Бобо Хокий, Бобо Кўкий, Бобо Хушкелди, Бобо Ҳасан турк ва бошқалар ҳақида қизиқарли маълумотларни келтирган. Аммо; афсуски, Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат»и нашр қилинганда (Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 15-том, Тошкент, 1968 йил) уларнинг ҳаммаси ҳам тўлиқ келтирилмаган. Ана шундай қисқартиш натижасида биз учун зарур бўлган маълумот, яъни Илёс шайх ва унинг ўғли Шайхзода Абулҳасан тўғрисидаги хабарлар ҳам тушириб қолдирилган.

Биз бу маълумотларни истеъдодли матнуносо олим Ҳамидхон Исломий томонидан «Ҳасойин ул-муҳаббат»нинг туркий машоихлар қисмининг танқидий эски ўзбек ёзувидаги матнини тузган қўлёзмасидан олиб муҳтарам мухлисларга манзур этмоқчимиз.

Жумладан, Алишер Навоий муршид Илӛс ибн Муҳаммад ҳақида шундай ӛзади:

«Илӛс шайх — раҳматуллоҳи таоли Муҳаммад шайх раҳматуллоҳи таолнинг ўғлидур. Зоҳир илмида бу силсилада ондин олимроқ йўқ эрмиш ва ҳаж давлатига мушарраф бўлубтур. Арабиятда моҳир эрмиш ва ул тил билла сўзлашур эрмиш ва назм доғи айтур эрмиш. Самарқандда Тум (Тим) тоғида сокин эрмиш. Муборак марқади гўе ҳам анда ўқдур».

Кўринадики, Алишер Навоий Илӛс шайхнинг таржиман ҳоли, сифатлари араб тилини яхши билиши, шу тилда гапириши, ҳатто шеърлар битганлигини ҳамда унинг Самарқанддаги Тим тоғида яшаши ва қабри ҳам ўша ерда эканини жуда аниқ ӛзган. Алишер Навоий бу маълумотни қаердан олган? Бизнингча Алишер Навоий Самарқандда эканлиги вақтида (1465—1469) турли масалалар билан қизиқиши туфайли бу маълумот ҳам унга маълум бўлган. Шуниси борки, «Силсилат ул-орифин» деб аталган ва Хожа Аҳрор Валига бағишланган асарда бу масалага ойдинлик киритувчи бир лавҳа бор. Унда қайд қилинишча, Шайх Муҳаммад Кеший (Навоий уни Кешлик ота тарзида тилга олган) ва Илӛс шайх ўртасида баҳс бўлиб, унда шайх Муҳаммад Кеший Илӛс шайхнинг жаҳрия билан шуғулланганини маъқулламабди. Шунда Илӛс шайхнинг муридлари Кешийнинг ўз муршидларига эътироз билдирганидан норози бўлибдилар. Бундан Хожа Аҳрор Вали хабардор бўлиб, Кешийга зарар етмасин деб, уни ҳимоя қилмоқчи бўлибди. Илӛс шайх буни эшитиб Хожа Аҳрордан ранжиганини билдириб, Амир Дарвеш Муҳаммад Тархонга — Мовароуннаҳр подшоси Султон Аҳмад мирзонинг тоғасига хат ӛзиб юборган экан... Воқеанинг бу тарзда бўлиши эса Кешийни ташвишга солиб, Алишер Навоийнинг маълумотига кўра, у, аввал, Хожа Аҳмад Ясавийнинг зиёратига — Туркистонга бориб, сўнг Чин томон сафар қилиб ўша ерларда оламдан ўтган.

Булардан кўринадики, Алишер Навоий Самарқанддалиги вақтида Илӛс шайхнинг номи бу ерда маълум

бўлган ва шунинг учун Алишер Навоий унинг ҳақида ишончли маълумотларни ёзиб қолдирган.

Келтирилган далиллардан шундай хулосага келиш мумкинки, Илёс шайх XV асрнинг 60-йилларигача ҳаёт бўлиб кейин вафот этган кўринади. Унинг ўз замонидаги зоҳир илмининг энг донишмандларидан бири эканлиги эса унинг ўша даврдаги катта мавқеидан далолат беради.

Алишер Навоий ўзининг эслатганимиз «Насойим ул-муҳаббат» асариди Илёс шайхнинг ўғли ҳақида ҳам маълумот беради:

«Шайхзода Абулҳасан қаддаса сираҳу Илёс шайхнинг ўғлидур. Ҳири шаҳрига етганда ҳазрати маҳдумий наввара марқадуху Нуран (Абдурахмон Жомий) шарафи мажлисига мушарраф бўлуб, алардин илтифотлар топиб, алар ўз мусаннафотидин бир китоб ва бир жойнамоз ва бир рўпок анга бергандурлар».

Демак, Илёс шайхнинг ўғли Шайхзода Абулҳасан Ҳиротга борганида Абдурахмон Жомийдан илтифотлар кўриб, туҳфалар олишга муносиб кўрилган экан, бу Илёс шайхнинг Абдурахмон Жомийга ҳам маълум экани ва унинг ҳурматини сақлаб ўғлига эҳтиромлар кўрсатганидан далолат беради. Шуниси борки, Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»ни ёзганда (1496 йил) Илёс шайх ҳам, унинг ўғли ҳам оламдан ўтган эканлар. Илёс шайхнинг қабрини Тим тоғида эканини кўрсатган Навоий унинг ўғлининг дафн этилган жойи ҳақида бирор нарса демаган. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, Алишер Навоий ўзининг асариди яна бир Илёс ҳақида, яъни Шайх Илёс тўғрисида ҳам маълумот берган. Бу маълумот қуйидагича: «Шайх Илёс... Нур тоғида Мовзароуннаҳр мулкида бўлур эди ва докишманд ва солик киши эрди... Қабри гўёки ҳамул Нур тоғида ўқдур».

Бу ҳозир Нур ота номи билан машҳур бўлиб, Самарқанд вилоятининг Нурота ноҳиясидаги машҳур ёдгорлик билан боғли маълумотдир. Демакки, Навоий бу ёдгорликдан ҳам ва ундаги донишманд шайх Илёсдан — Нур отадан ҳам хабардор экан.

Буни келтиришдан мақсад Шайх Илёс билан Илёс шайхни, яъни Муршид Илёс ибн Муҳаммадни аралаштирмасликни эслатишдан иборат.

Шундай қилиб, Остона бобо мавзеидаги мақбара ва унда ором олувчи азизу авлиёлар билан оз бўлса-да

таънишии шарафига муяссар бўлди. Бу маълумотлар, юқорида таъкидлаганимиздек, илк маълумотлар бўлиб, улар ҳали янада аниқлаштириш кенгайтирилиши ва ҳатто уларга тузатишлар киритилиши мумкин ва табиий.

Энди мавзенинг номи ҳақида бир-икки мулоҳазани билдирмоқчимиз. Ҳозир у Остона бобо деб аталади. Юқорида айтилганлардан маълумки, кўриб ўтилган шахслар орасида Остона номи билан аталадиган бирорта шахс йўқ. Бас шундай экан, бу ном қандай пайдо бўлди? Бизнингча, шундай бўлса керак: луғатларда «остона» сўзининг асли маъноси «бўсаға» тарзида изоҳланса, иккинчидан унинг мажозий маъноси ҳам берилди: «бирор кишининг ҳузури», «зиёратгоҳ». Бас шундай экан, «Остона бобо» аслида «остона бобо» — бобонинг зиёратгоҳи маъносида бўлиб, бу ерда «бобо» деб — Хожа Маҳмуд, Муҳаммад Аҳмад ал-Маҳмуд ва Муршид Илос ибн Муҳаммадлар назарда тутилган. Шундай экан, Остона бобо азизу авлиёлар зиёратгоҳи маъносида ишлатилиб, у талаффузда Остона бобо шаклини олиб, бир шахс номига ўхшаб қолган. Ҳар қандай бошқача талқин аслиятдан узоқ бўлиб, тарихий ҳақиқатга мос келмайди.

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятининг қадимий Тим мавзеидаги — ҳозирги Советобод ноҳиясининг Жарқудуқ қишлоқ кенгашида жойлашган Остона бобо деб аталган тарихий ёдгорлик туркуми — мақбара ва масжид Урта Осиёда хожаларнинг сўлиси номи билан машҳур бўлган тариқатнинг XIII—XV асрларда фаоллият кўрсатган кўзга кўринган вакиллари шарафига бино қилиниб, асрлар давомида зиёратгоҳ бўлиб келган. Унда дафн этилганлар ўша даврнинг тарихий сиймолари Амир Темур, Мир Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрор Валиларга маълум бўлганлар. Ана шуларни назарда тутиб бу ёдгорликлар туркумини таъмирлаш ва авайлаб сақлаш ишларини жадаллаштириш билан бирга бу азизу авлиёлар ҳақида тўла маълумотларни қўлга киритиб, уларни кенг жамоатчиликка манзур этишга кучларни сафарбар этиш лозимдир. Чунки бу ўтмишнинг бир бўлаги тарихимизнинг бир саҳифасидирки, уни билмай, уни ўқимай туриб, масалаларни тўғри шарҳлаш ва изоҳлаш мумкин бўлмай қолади.

Шуниси қувонарлики, ҳозирги вақтда вилоят раҳбарияти ҳам, район меҳнаткашлари ҳам Остона бобо мақ-

барасини таъмирлаш ва обод қилиш масаласига алоҳида эътибор бермоқда, мақбара атрофларида яшаётган аҳоли бу хайрли ишда жонкуярлик билан меҳнат қилиб, ўзларининг аجدодларимиз яратган маънавий ва моддий бойликларга бўлган ҳурмат ва эътиборини намойиш этмоқдалар. Аҳоли ҳашар йўли билан анча ишларни амалга оширган. Бу етарли эмас, бу билан кифояланиб қолмаслик лозим. Вилоят раҳбарияти томонидан ажратилган маблағлардан самарали фойдаланишни жадаллаштириш керак. Токи буюк Ипак йўли — карвон йўлларида бирида жойлашган бу ажойиб обида келгуси авлодларга ҳам етиб бурсин. Дарҳақиқат ана шуни назарда тутиб, тегинли ташкилотлар бу обидани таъмирлаш ва мавзени обод қилишнинг аниқ режаларини тузган, зарур маблағларни ажратган. Энди гап ана шу эзгу ишни изчилик ва собитқадамлик билан амалга оширишда қолган.

ХУЛОСА УРНИДА

Мозийнинг унутилган ёки ёритилган лавҳаларидан, тарихимизнинг зарварақларидан озгина бўлса-да, баҳраманд бўлишингизга улуш қўша олган бўлсам, меҳнатларимнинг зоеъ кетмаганига шукрлар қиламан. Сиз танишган лавҳалар тарихимиз денгизидан томчилар бўлиб ҳали ёритилиши лозим бўлган воқеалар ҳам, қайта тикланиши зарур бўлган сиймолар ҳам, муаммолар ҳам кўп. Жумладан, қадимий Самарқанднинг Сугди — Миёнқолотнинг ўлкамиз маданияти ва адабиёти, ҳунармандлиги ва илмининг турли соҳаларида ҳисса қўшган ажойиб фарзандлари фаоллиги, ижодлиги, Махдуми Аъзам Даҳбедий ва унинг хонадони намояндаларининг кўп қиррали заҳматлари, сайқали рўйи замин деб аталмиш Самарқанднинг тарихи ва маданияти, илми, ҳунармандлиги билан боғли бўлган қатор бошқа муаммоларни чуқур ёритиш, муҳтарам муҳлисизга манзур этиш донишманд олимларимизнинг кўнглидаги эзгу ниятлардан бири бўлиб қолмоқда.

Мустақил Ўзбекистонимиз халқлари, маданияти ва илми ҳамда санъатининг турли соҳалари тарихини холпсона ёритиш бу табаррук замин халқларининг жаҳон халқлари тарихи, маданияти, илми ва санъати билан умумий жиҳатларини, елунинг билан бир қаторда уларнинг башарият яратган маънавий ва моддий бойликлар-

ни бойитишда қўшган ултушларини аниқлашда хизмат қилажак. Ана шунда биз ўзимизни танишда қанчалик хизмат қилганимиз ҳам яққол намоён бўлади.

Келинг, азизлар, бу соҳада ҳар биримиз иқтидоримиз, имкониятларимиздан келиб чиққан ҳолда ўзимизнинг ҳиссамизни қўшайлик-да, ворисийлик қонуниятини асосида ёш авлодни, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ибораси билан айтганда, «ҳар кимдан яхши қоида қолган бўлса, анинг бирла амал қилмоқ»қа даъват этайлик. Чунки ҳазрат Мир Алишер Навоий деганларки:

Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур, тарк қилсанг ани.

МУНДАРИЖА

Тарих ва ривоят	3
Нега Регистон дейиладу	14
Абуллайсийлар хонадони	20
Сароймулкхоним — Бибихоним мадрасаси	35
«Зеби Жаҳон» расади иг. тақдири	46
Хожа Аҳрор тарихи	50
Соғарж ва Соғаржийлар	61
Маҳдуми Хоразмий	77
Остона бобо зиёрати	80
Хулоса ўрнида	93

Адабий-бадиий нашр

Бетурхон Валихўжаев

ХОЖА АҚРОР ТАРИХИ

Тарихий-оммабоп бадиҳалар

Мусаввир Т. Герасимова
Мухаррир Ф. Камолова
Безак муҳаррири Ю. Габдалилов
Техн. муҳаррир У. Қим

ИБ № 159

Босмаҳорасга 3.11.93. да берилди. Босишга 4.03.94. да рухсат этилди.
Ўзнома қоғози. Ёниҳи 84×108¹/₃₂. Шартли б. т. 4,68. Нашр т. 5,1. Жамъ
вусха 30000. Баҳоси шартнома асосид. Буюртма 326. Шартнома 26--93.

«Езувчи» нашриёти. 700129 Тошкент. Илвоний кўчаси. 30

Ўзбекистон Республикаси Матбуот Давлат қўмитаси хузуридаги Тошкент
аитоб-журнал фабрикасида босилди, 700194. Тошкент. Юнусобод, Муродов
кўчаси, 1-уй.